

ÉRTEKEZÉSEK

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

NÉMETH GYULA
OSZTÁLYTITKÁR

XXVI. KÖTET — 4. SZÁM.

AZ ERDÉLYI ROMÁN NYELVÚJÍTÁS

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

ÍRTA

GÁLDI LÁSZLÓ
L. TAG

FELOLVASTA AZ 1943. JANUÁR 4-I OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST

1 9 4 3

AZ
ERDÉLYI ROMÁN NYELVÚJÍTÁS

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

Í R T A

G Á L D I L Á S Z L Ó

L. TAG

FELOLVASTA AZ 1943. JANUÁR 4-I OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST

1 9 4 3

Kiadásra ajánlotta:

TAMÁS LAJOS i. t.

ECKHARDT SÁNDOR i. t.

A kiadásért felel: Németh Gyula ig. és r. t. osztálytitkár.

21748 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066. /
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

AZ
ERDÉLYI ROMÁN NYELVÚJÍTÁS

(SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS)

Í R T A

G Á L D I L Á S Z L Ó

L. TAG

FELOLVASTA AZ 1943. JANUÁR 4-I OSZTÁLYÜLÉSEN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
BUDAPEST

1 9 4 3

Kiadásra ajánlotta:

TAMÁS LAJOS l. t.

ECKHARDT SÁNDOR l. t.

A kiadásért felel: Németh Gyula ig. és r. t. osztálytitkár.

21748 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066. /
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

I. A KÉRDÉS KUTATÁSÁNAK MAI ÁLLÁSA.

Amikor Tolnai Vilmos a magyar nyelvújításról írott kitűnő monográfiájában kipillantott a magyarországi nemzetiségek és a szomszéd népek nyelvújító törekvései felé, román vonatkozásban a következőket jegyezte meg: „Az oláhok francia elemekkel zsúfolják nyelvüket, hogy evvel finomabbá tegyék s a Nyugattal való rokonságot erősítsék; eljárásuk hasonlít a Pléiade-éra, de a cél politikai. Az erdélyi oláhok inkább a népnyelvet igyekeznek irodalmivá tenni.”¹

Amint e sorokból látható, Tolnai figyelmét — sajnos, nem tudni, milyen források nyomán — a XIX. század utolsó évtizedeinek román nyelvállapota ragadta meg, s ezért domborította ki egyrészt a franciás irány túlkapásait, másrészt pedig az erdélyi írók népiességét. Tolnai azonban — munkája természeténél fogva — nem vehette részletesebben szemügyre e nyelvállapot előzményeit s nem érintette azokat a bonyolult, egymásra torlódó áramlatokat és nyelvi irányzatokat sem, amelyek e századvégi kettősség kialakításához vezettek. Mindenesetre Tolnai érdemének kell azonban elismernünk, hogy e kettősséget kidomborította s a magyar nyelvtudománynak egyik alapvető munkájában világosan leszögezte. Hogy e kettősség, a Kárpátokon inneni és túli román nyelvállapot szembenállása nem mai keletű, arra nem régen már volt alkalmam rámutatni.² Kevésbé ismeretes azonban, hogy amint a Kárpátokon túli románságnak voltak sajátos

¹ Tolnai V., A nyelvújítás. Budapest, 1929. 26.

² Vö. A XVIII. századi oláh nyelv jövevényszavai. MNy. XXXV. 8—17.

nyelvújító törekvései, így az olaszos és a franciás irány, hasonlóképpen az erdélyi románoknak is voltak a népnyelvtől többé-kevésbbé elszakadni kívánó célkitűzései. Az erdélyiek azonban, műveltségüknél fogva, a megoldást más irányban keresték. A Kárpátokon túli olaszos-franciás törekvésekkel Erdélyben szemben áll a *latinos* irány, amely — ha kellő történeti távlatba helyezzük — távolról sem pusztán kuriózus és a dákoromán mítoszának egyik eltévelyedése, hanem egy olyan áramlat, amely közel száz éven keresztül az erdélyi, jórészt magyar műveltségű románságnak szinte minden írásbeli megnyilatkozását döntően befolyásolta.

De bármennyire Magyarország latin kultúrájának egyik vetülete is ez a *latinos* irány, feldolgozása és tudományos értékelése ma még alig indult meg, elsősorban azért, mert a román irodalmi nyelvnek nincsen komoly, tudományos igényű történeti összefoglalása. A román nyelvtudósok és a külföldi valachológusok figyelmét teljesen leköti egyrészt a régi nyelv, másrészt a nyelvjárások kutatása, s így az irodalmi nyelv tanulmányozása kritikusok, esztéták vagy legfeljebb irodalomtörténészek kezén kallódik (reméljük, az újabb magyar irodalmi nyelv feldolgozása sohasem fog ennyire kiesni a nyelvészeti, érdeklődésből!). A román irodalmi nyelv egyetlen történetét is irodalomtörténész, Haneş írta meg,³ de könyve csak szemelvényes példatár, elvi háttér és magasabb szempontok nélkül. Ritka kivétel, ha verbeli nyelvész, mint például legutóbb Puşcariu, szentel egy-egy összefoglaló művében hosszabb fejezetet a neologizmusok problémájának.⁴ Persze minden román

³ P. Haneş, *Desvoltarea limbii literare române in prima jumătate a secolului al XIX-lea.*² Bucureşti, 1926.

⁴ S. Puşcariu, *Limba română.* Bucureşti, 1940. I, 364 kk. Az erdélyi nyelvújításról sok adatot közöl G. Pascu, *Istoriea literaturii rom. din sec. XVIII. Iaşi, 1927. III.,* viszont az erdélyi fejlődést szinte teljesen mellözi D. Caracostea, a román nyelvészeti kérdések kiváló kutatója (vö. *Expresivitatea limbii române* Bucureşti, 1942).

szerző csak „neologizmusok”-ról beszél, mert a nyelvújítás fogalmának románul még közkeletű elnevezése sincsen...

Ilyen körülmények között nem meglepő, ha azt látjuk, hogy sajnos még mindig igen szerény magyarnyelvű román nyelvészeti irodalmunkban is az irodalmi nyelv és a nyelvújítás tanulmányozása valósággal hamupipóke-szerepet kapott. A legtöbb tanulmányban legfeljebb az ú. n. „erdélyi iskolával” és a politikai dákoromanizmus kezdeteivel kapcsolatban esik szó a nyelvújítás problémáiról, de rendszerint oly módon, hogy a politikai célkitűzések, a helyesírási reform, az etymologizáló hajlam és a tényleges szókincsi gyarapodás mint megvizsgálandó jelenségek nem különülnek el egymástól elég határozottan. E kevert tárgyalásmód gyökerei meglehetősen messzire nyúlnak vissza: Hunfalvy Pál és Moldován Gergely alapvető tanulmányai mellett elég néhány, e század elején megjelent doktori értekezésre, így Petranu János és Prie Oktavián művére utalnunk.⁵ Felesleges azonban hangsúlyoznunk, hogy a nyelvújítás kérdésének szakszerű tárgyalása egészen más módszert kíván: a szemlélet központjában mindig a nyelvi gazdagodás tényeinek kell maradniok s erre a gazdagodásra kell vonatkoznia minden más, főleg művelődéstörténeti jellegű megjegyzésnek is.

Ezért vállalkozunk ezúttal arra a feladatra, hogy — miután a közelmúltban megvilágítottuk néhány érdekes erdélyi román szerző, így Magyar Simon, Klein Sámuel, Bobb János és Alexi János nyelvhasználatát⁶ — most már az erdélyi román nyelvújítás egész

⁵ Petranu János, Az etymologikus iskola a román irodalomban. Arad, 1901; Prie Oktavián, Az etimologikus irány a román filológiában. Balázsfalva, 1906.

⁶ Magyar Simon kéziratos nyelvtankönyveiről vö. Ein rumänischer Pionier der josephinischen Schulreform. Archivum Europae Centro-Orientalis, VII, 489 kk. Klein Kempis-fordításának nyelvééről: Beiträge zur Geschichte der Siebenbürger Trias. Archivum Europae Centro-Orientalis, VIII, 252 kk. Bobbal doktori értekezé-

körét felöleljük. Távolról sem akarunk pusztá példatárat nyújtani és nem soroljuk fel öncélúlag azon új szavakat sem, amelyek egy-egy írónál előfordulnak. Minden efféle felsorolás szükségszerűen úgyis hiányos, s még Tolnai is alig-alig tudott szervesen felépített szintézisében megküzdeni a Nyelvújítás Szótárának roppant anyagával. Mi inkább mindenkor a nyelvújítási szándékokat mozgató célokat és elveket keressük, és példákat csak annyiban idézünk, amennyiben ezek az egyes irányok megvilágítására szolgálnak. Összefoglalásunk tehát lényegében véve az erdélyi román nyelvújítás eszmemenetét adja. Olyan, mint egy modern bérház betonváza, amelybe a téglák bármikor berakhatók. Lehetőleg ismertebb művekhez és pontos évszámokhoz kötjük a döntő fordulatokat, s így megadjuk a módot arra, hogy ha majd később ezen időpontok közé eső egyes műveket vizsgálunk, akkor már hivatkozhassunk a korszakjelző művek és eszmék irányvonalaira. A kutatás mai állapotában — szinte első lépésként — többet tennünk elhamarkodott lenne, hiszen az erdélyi román irodalomnak tekintélyes része, így pl. Klein Sámuelnek jóformán egész életműve kéziratban lappang. Csak hosszú évek részletkutatásai múlva kerülhet majd sor arra a műre, amely talán Magyarország többi nemzetiségi nyelve felé is példát fog mutatni, s amelyet „Az erdélyi román nyelvújítás szótárának” szeretnénk nevezni.⁷

semben foglalkoztam: A magyar szótárirodalom hatása az oláhra Budapest, 1932 (NyK. XLVIII—XLIX). Alexiről és nyelvének művelődéstörténeti vonatkozásairól: Egy elfeledett latin-román szójegyzékről. Melich-Emlékkönyv. 82 kk. Ezenkívül számos, a nyelvújítás körébe vágó megjegyzésem található „A magyarországi román költészet a múlt század második felében” (Magyarságtudomány, 1942, 279 kk.) c. tanulmányomban. A nyelvújítás kezdeteiről l. még: Magyar-román szellemi kapcsolatok. Budapest, 1942, 36 kk.

⁷ „Dictionar de neologisme”-ra gondol Caracostea is (i. m. 390 kk.), de olyanra, amely a neologizmusokat a régi szókkal szócsaládonként rokonítaná s így a népet nyelvi latinságának tudatában megerősitené (!). Efféle nemzetnevelő elveket a bánsági Jorgovics Pál már a XVIII. század végén hangoztatott (l. alább). Tárgyilagosabb elveket vallott C. Enciu e neologizmus-szótárról 1942. már-

II. MIKOR INDULT MEG A ROMÁN NYELVÚJÍTÁS?

A nyelv élete állandó változás, folytonos megújulás, de ez még távolról sem tekinthető nyelvújításnak. A nyelvújítás mindig valamely cél érdekében végrehajtott, tervszerű nyelvművelő folyamat: önkényes, tudatos beavatkozás a nyelv — s különösen az írott nyelv — természetes fejlődésébe. A nyelvújítás sajátos vonása, hogy mindig valamely hiányérzethől fakad: vagy új fogalmak bukkannak fel, amelyek új elnevezéseket követelnek, vagy pedig a régi elnevezések — egy időtől kezdve, valamely sajátos ok következtében — elégtelennek, alkalmatlannak bizonyulnak.

Mikor kezdődött a román nyelvújítás?

Hogy e kérdésre felelhessünk, először tisztába kell jönnünk a román nyelvújítás lényegével, vagyis azzal a kérdéssel, milyen szavakat hozott forgalomba:

a) Teremthetett származékszavakat a már létező szavakból;

b) Meghonosíthatott jövevényszavakat, amelyek a nyelv gazdagodását és kicsiszolását voltak hivatva előmozdítani.

Már Tolnaiak fentebb idézett megállapításából láthattuk, hogy a román nyelvújításban a fontosabb szerepet jóformán minden időben a jövevényszavak játszották, még akkor is, amikor az újítók azt hitték, vagy azt próbálták elhíttetni, hogy a belső román szószármaztatáshoz folyamodtak.¹ Nem tagadjuk, hogy a legrégibb

cius 23-án, a bukaresti Societatea Română de Lingvistică-ban tartott előadásában (vö. Bulletin Linguistique, X — 1942, Supplément, 11—12).

¹ E kérdésre még alább többször visszatérünk (II. fejj.). Ezen alapul véleményünk szerint a román nyelvújítás egész szemfényvesztése. A később sűrűn idézett Jorgovics Pál pl. úgy tün- tette fel a *remite*, *promite*, *transmite* stb. igéket, mintha azok — latin elemekből s latin praefixumokkal — belső román származékok lennének, pedig valójában a francia *remettre*, *promettre*, *transmettre*, orosz *rimettere*, *promettre*, *trasmettere* átírásáról volt szó. Vö. még I. fejj. 6. j. és IV. fejj.

szövegektől kezdve találunk természetesen olyan képzett szavakat is, amelyek a szerző vagy fordító egyéni alkotásának látszanak s a köznyelvbe csak később vagy sohasem hatoltak be,² ilyenek azonban lényegesen ritkébbak, mint pl. a magyarban, ahol a nyelvnek már meglévő elemeire támaszkodó, belső nyelvújítás már a kódexek korában felbukkan s mindvégig annyira fontos szerepet játszik, hogy jövevéyszavaink kérdését nyelvújításunk történetéből jóformán egészen kirekeszthetjük. A román szóképzés, bármennyire gazdag is képzőkben,³ efféle tudatos alkotásokat kevésbé engedett meg, s így a belső gazdagodás legfontosabb eszköze a körülírás maradt. Régebben azonban ennek köre is meglehetősen szűkreszabott volt, s így a román nyelvújítás előzményeinek egyes állomásait — akárcsak legújabban *Caracostea*⁴ — mégis az idegen hatások szemszögéből kell megvizsgálnunk.

A balkáni őshazából kiszakadt és a Keleti Kárpátok vidékére vándorolt északi románság nyelvi fejlődését — az egyelőre biztosan ki nem mutatott középtörök (bese-

² Ilyen pl. már Coresinél (Apostol, 1569—75) az *adevăr* 'igazság' (< latin* *ad* + *de* + *verum*) tö származéka: *adevărătura* 'bizonyíték, bizonyosság' (Gaster, *Crestom. rom.* I, 15), vagy Dosofteiu-nél ugyanazon töből *adevărătate*, az 1688-i bukaresti bibliában *adevericiune* (Tiktin, *Dict. Acad. stb.*). Gyakorta az első bibliai szövegek fordítási nehézségei hívták életre e származékszavakat. Ilyen például a *dereptie* 'igazság' szó, amely tudomásom szerint csak 1577-ben fordul elő, Coresinél, a következő mondatban: „că bine să judece pământului. să judece a toată lumă în *dereptate* și oamenilor în *dereptie*” (Gaster, *Crestom. rom.* I, 14). A *dereptate* és *dereptie* szembeállítását a latin szöveg jól megmagyarázza: *Iudicabit orbem terrae in aequitate, et populos in veritate sua* (97. zsoltár).

³ Sajnos a román szóképzést tárgyaló munkák (pl. Drăganu M., *A román szóképzés*, 1905; G. Pascu, *Sufixe românești*, 1916) sohasem tettek pontos különbséget a népi és tudós eredetű származékszavak között, s így az utóbbiakról jóformán semmi áttekintésünk nincs. Az egyes alakok keletkezését és elterjedését csakis az összes XVI—XVII. századi román nyomtatványok átvizsgálása alapján tudnók megállapítani.

⁴ D. Caracostea, i. m. 313 kk.

nyő, kún stb.) hatástól eltekintve — két idegen nyelvi befolyás gyúrta át: a szláv és a magyar. A szláv hatás balkáni örökség; kezdetei kétségtelenül a négy román ágazat közös életébe nyúlnak vissza. Lényegesen újabb a magyar befolyás: ez csak akkor kezdett érvényesülni, amikor az észak felé húzódó románok a XI—XII. századtól kezdve belevándoroltak a középkori magyar birodalom érdekerületébe.

Mindkét hatásnak közös ismertető jegye, hogy első hullámai akkor érvényesültek, amikor még román írásbeliségnek nyoma sem volt. A román nyelv írásbeli használatának első említése semmiesetre sem régibb a XV. század végénél,⁵ tehát az előbbi századok fejlődéséről csak nyelvészeti visszakövetkezéseink fényénél kaphatunk halvány, elmosódó képet.

Annyit azonban bizonyosnak vehetünk, hogy mind a szláv, mind a magyar hatás legfőljebb a szókincs tudatos gazdagodását vonta maga után, de még nem fakadt belőle semmiféle nyelvújító törekvés. Ha az istentisztelet nyelve már a XIV—XV. században román lett volna, egy-egy tanultabb pap törekedhetett volna a román egyházi szókészlet elszlávosítására, mindaddig azonban, amíg a liturgia nem a nép nyelvén szólalt meg, nem volt semmi kényszer vallási téren gazdag népnyelvi terminológia kialakítására. Nincs ugyan mód annak megállapítására, milyen vallási fogalmakat tudott megnevezni a maga nyelvén egy moldvai paraszt pl. Jó Sándor korában (XV. sz. első fele), de minden valószínűség szerint erre a korra még a XVI. század népies jellegű, szlávból fordított apokrif szövegeinek szókincsbeli gazdagságát sem

⁵ Az első esetleg figyelembe vehető nyom 1484-re utal (vö. C. Racoviță: *Revista Istorică Rom.* X, 376—9 és L. Chitimia: *Hrisovul.* I. 496 kk.), viszont legrégibb fennmaradt román nyelvű szövegünk csak 1521-ből való. A régibb, szláv emlékekbe foglalt román szörványokkal sajnos senki sem foglalkozott behatóan; román „Oklevél-szótár” még nincsen s belátható időn belül aligha lesz. A szláv oklevelek magyar elemeiről vö. Treml L., *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen.* Ung. Jahrb. VIII—IX.

szabad visszavetitenünk. Ama vékony felső réteg, amely az udvari és városi élet révén a szláv (középbolgár) írásbeliséggel kapcsolatba jutott, talán nagyobb mértékben vett át e szláv kancelláriai nyelvből az állami élet berendezkedésére vonatkozó kifejezéseket, de természetesen anakronisztikus feltevésektől e téren is óvakodnunk kell. Mindig inkább az első román misszilis levélnek (1521) nehézkes mondatfűzésére és szegényes szókincsére kell gondolnunk. Megállapítható tehát, hogy mindaddig, ameddig nem volt román nyelvű írásbeliség, a szláv hatás semmiféle tudatos nyelvújító törekvést nem kezdeményezhetett sem Moldvában, sem Havaselvén.

Másként áll némileg a helyzet a magyar-román nyelvi érintkezésekkel kapcsolatban. Tagadhatatlan tény, hogy a Kárpátok külső lejtőjén s különösen Moldvában az önálló szervezkedésre induló román élet jelentős magyar előzményekre, virágzó középkori magyar telepekre támaszkodott,⁶ s az is bizonyos, hogy a hatalmas középkori magyar állam Kelet felé is tovább sugározta a fejlettebb életformák fogalmait és elnevezéseit. E középkori magyar hatás — annak ellenére, hogy hivatalos életünk nyelve a latin volt — már a Kárpátokon kívül jelentős számú magyar neologizmussal gazdagította a román szókincset.⁷ Mint ismeretes, oly jelentékenyek voltak e középkorvégi magyar elemek a román nyelvben, hogy behatoltak a szláv kancelláriai stílusba is, mint olyan kultúrfogalmak hordozói, amelyeket a románok között a magyar művelődés hatása honosított meg. Egészen bizonyos az is, hogy az Erdélyben letelepült románoknál — s főleg azok északi ágánál, amely már előbbi vándorlásai közben Moldova területén bizonyos magyar hatáson ment át — a magyar nyelv befolyása még inkább előtérbe lépett. Mindebből persze túlzás lenne arra következtetnünk, hogy a középkorvégi románok tudatosan elmagyarosították nyelvüket, hanem sokkal szerényebben be

⁶ Vö. Elekes L., A román fejlődés alapvetése. Századok. 1940

⁷ Vö. Tremlnck az 5. j.-ben idézett tanulmányával.

kell érnünk annak megállapításával, hogy — legalább is a kétnyelvű vidékeken — a románok vezető rétege, a kenézi és vajdai osztály előtt felderenghetett az a tudat, hogy a magyar jövevényszavak mind egy-egy darab magasabb művelődést jelentenek s így bizonyos beilleszkedést Magyarország szellemi és társadalmi rendjébe. Már a XV. században nemesi rangra emelt máramarosi vajdacsaládok (pl. a Drágffyok) oly szívesen használták a magyar nyelvet nemcsak szóban, de írásban is,⁸ hogy alighanem kevésbé tévedünk, ha ugyanezen nemzedékeknek román nyelvhasználatában a magyar jövevényszavaknak jelentős rétegét tételezzük fel. Ha már a XV. században nem élt volna az erdélyi román nyelvben igen sok magyar jövevényszó, amely kétségtelenül bizonyos szellemi megújulást képviselt⁹ — szerintem e korból származik pl. *Mântuitor*, a „Megváltó”-nak magyar eredetű elnevezése — alig lett volna lehetséges, hogy a legelső, északerdélyi vallásos szövegek fordítói annyi magyar szót használjanak még akkor is, amikor szláv forrásból fordítottak.

A magyar és szláv hatás nyelvi újításokra ösztönző szerepe az első írott szövegek korában (a XVI. század első fele)¹⁰ gyökeres változáson ment át. Mihelyt az erdélyi protestantizmus megindította a román nyelvű egyházi

⁸ A román eredetű Drágffyaktól maradt a XV. századból a legtöbb, mintegy 15 magyar nyelvű misszilis levelünk. Vö. Fekete Nagy A. megállapításaival: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Budapest, 1941. bev. XXXVIII.

⁹ Nem lehet eléggé kiemelni azt a tényt, amire Caracostea figyelmeztet (i. m. 11), hogy t. i. a nyelvi fejlődésben minden újítás, még egy idegen elemnek befogadása is „teremtő aktus”, amelynek hangulati, kifejező értéke van.

¹⁰ Természetesen a Voroneci kódexre, valamint az első zsoltárfordításokra (Psalt. Voronețeană, Șcheiană, Hurmuzachi) gondolunk. Ezeknek már a maguk korában annyira tájnyelvi színezetük volt, hogy egyes részleteiket a havaselvi Coresi csak erősen átdolgozva vette fel kiadványaiba. A tisztább, kevesebb hangtani változást mutató havaselvi nyelvnek köznyelvvé való emelése már itt kezdődik. Vö. A. Rosetti: *Lexicul Apostolului Coresi comparat cu al Codicelui Voronețean. Graiu și Suflet*. I, 100—106.

könyvek kiadását (1544-től kezdve), azonnal felmerült a vallásos kifejezőkészlet kibővítésének szüksége. E dagodás terén azonban az első fordítók nem térhettek egészen új csapásra: bár a román nyelvű könyvnyomtatás Erdélyben, jórészt protestáns magyar főurak és fejedelmek támogatásával indult meg, a fordítók s a többnyire havaselvi származású könyvnyomtatók (Coresi) nem szakadhattak el egyszerre a román ortodoxia közép-bolgár multjától, már csak azért sem, mert gyökeresebb nyelvi újítások még gyanúsabbá tették volna az ortodoxok szemében az Erdélyből kikerülő, „eretnek” szellemmel megfertőzött szövegeket. Valahányszor tehát Coresi és társai kiadványaikba beleszótták a hagyományos ortodoxia vallási műszavait, ezzel kifejezésre juttatták a bizánci-szláv kultúrkörhöz való ragaszkodásukat s bizonyos mértékben lehetővé tették, hogy könyveik a Kárpátokon túl is terjedjenek. Ezenkívül figyelemreméltó az a körülmény is, hogy az első nyomtatványok forrásai javarészt szláv nyelvűek voltak, s közismert tény, mennyire csábít fordítás közben az eredeti szöveg szókölcsonzésekre vagy megközelítő körülírásokra. Coresi korával kezdődött a románoknál nem annyira az elevenebb szóképzés,¹¹ mint inkább a szláv (középbolgár) eredetű könyvszók (Buchwortok) divatja. Ezek lettek a román nyelv igazi tudós szavai (*mots savants*) s közülük csak egyesek hatoltak le később a beszélt népi nyelvbe.¹² Mindazonáltal ezeket a tudós szavakat is annyira a szükség és sokszor a fordítói

¹¹ Coresi kiadványainak egy-két származékszavát már idéztük fentebb (2. jegyzet). Számos más példát említ T. Cipariu, *Principia de limbă și de scriptură* (Balázsfalva, 1866). Legszélesebb felsorolás, persze egyéb XVI. századi példákkal keverten, O. Densusianu nagy művében: *Histoire de la langue roumaine*. II. Paris, 1914—38.

¹² Coresi szláv elemeiről I. I. Bălan. *Limba cărților bisericești*. Balázsfalva, 1914. 104. Később különösen a moldvai Varlaam használ műveiben igen sok egyházi jellegű szláv elemet, vö. u. o. 132. Ugyancsak Varlaamnak van néhány új származékszava is, mint pl. *netemere* „bátorság” (vö. *temere* „félelem”), *amăgeu* „ámító” (vö. *a amăgi* „ámítani”). A szláv eredetű könyvszókra nézve ld. még Pușcariu, *Limba română*. I, 367.

gyakorlatlanság juttatta a vallásos szövegekbe, hogy velük kapcsolatban nehéz lenne tudatos és elvi alapon álló nyelvújító törekvésekről beszélnünk. Viszonylagos sűrűségük sem oly jelentékeny, hogy a legrégibb szövegek szókinszének népies jellegét komolyan befolyásolnák. Súlyosabban esik latba a mondatszerkezetek szlávos idegenszerűsége: ez azonban többnyire szintén inkább ügyetlenségből, mint tudatos stilustörekvésekből eredt s az idők folyamán mindinkább lekopott.

A legrégibb román szövegek magyar elemei ismét más képet mutatnak. Ellentétben a szláv elemekkel, amelyeknek könyvszó-jellege sok esetben nyilvánvaló, magyar elemeink — eltekintve bizonyos magyaros mondatszerkezetektől, amelyek többnyire csak egy-egy szövegben fordulnak elő¹³ — rendszerint kétségtelenül népi eredetűek, vagyis nem alkalmi átvételek, hanem egyenesen az akkori erdélyi román nyelvállapotból származnak. Ezt az állítást könnyű bebizonyítani. Ismeretes, hogy az első, protestáns jellegű román szövegekben előforduló magyar elemek szinte kivétel nélkül megtalálhatók ma is vagy a közromán nyelvben vagy legalább az erdélyi népnyelvben. A magyar elemeknek e nagy vitalitása, amely a kronológiai különbségek miatt még figyelemre méltóbb — gyakorta XIX. vagy XX. századi lejegyzések találkoznak e ponton XVI. századi szövegekkel!¹⁴ — csakis két feltevéssel magyarázható. Vagy azt tesszük fel, hogy e magyar

¹³ Magyarból fordított és nyelvileg is legmagyarosabb szövegeinkben akadnak olyan fordulatok, amelyek sajátosan egy-egy műben fordulnak elő. Ilyen munkák pl. a szászvárosi Ószövetség (fordítása Heltai Gáspár bibliája) és Fogarasi István katekizmusa. Az utóbbi szövegnek magyaros vonásait Tamás Lajos kiadásának szó- és adattárában dolgozta fel s állította korszerű keretbe (vö. Fogarasi István kitéje. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942, 66 kk.). A szászvárosi Ószövetség jellegzetes mondattani hungarizmusairól vö. Gáldi L., Zum Einfluß der ungarischen Syntax auf das Altrumänische. Archivum Europae Centro-Orientalis. VI (1940), 325 kk.

¹⁴ Egy érdekes esetre legutóbb Tamás L. mutatott rá: Melich-Emlékkönyv, 440—2.

elemeket az első fordítók honosították meg s azután műveikből — felülről-lefelé terjedve — leszivárogtak e szavak a nép nyelvébe is, vagy pedig azt kell tartanunk, hogy e magyar jövevényszavak már az első szövegek szerkesztése idején éltek a nép nyelvében, éppen úgy, mint manapság.¹⁵ Tekintettel arra, hogy a protestánskori román nyomtatványok példányszáma eredetileg is nagyon csekély lehetett s hogy a románban — a ma is jelentős arányú analfabetizmus miatt — amúgy is ritkák a felülről-lefelé terjedő tudós szavak, feltétlenül a második vélekedést kell magunkévá tennünk. Ezzel pedig kihúztuk a gyékényt minden olyan feltevés alól, amely a protestánskori román nyomtatványokban — egy-két szövegtől eltekintve — tudatos, magyar szellemű nyelvújító törekvéseket próbálna kimutatni.¹⁶

Efféle magyaros nyelvújítás — még ha bármilyen okból létrejöhetett volna is — mindenesetre nyelvi partikularizmushoz vezetett volna, Erdély nyelvét mindinkább szembeállítván a Kárpátokon túli irott nyelvvel, amelyben természetesen inkább a szláv befolyás hatalmasodott el. A történeti tények megfigyelése azonban azt mutatja, hogy ama félszázad alatt, amely a Szászvárosi Öszövetséget (1582) a gyulafehérvári Újtestamentomtól (1648) elválasztja, a tudatos nyelvfejlesztés — ha ugyan egyáltalában volt ilyen — inkább a minden románlakta vidéken érthető köznyelv, mintsem a nyelvjárási elkülö-

¹⁵ Így magyarázta a magyar elemek sűrű előfordulását a régi román nyomtatványokban Bálan is; szerinte — és már hamarabb Barițiu szerint — az első fordítók „egyenesen keresték a románok által használt (tehát a nyelvben már meglévő) hungarizmusokat azért, hogy a szokott nyelven szóló könyveket a románok szívesebben fogadják és könnyebben értsék meg” („anume au fost căutate ungurisme la întrebuintate de Români, pentru ca, vorbind cărțile în limba obișnuită, Românii să le primească și să le înțeleagă mai bine”. I. m. 105).

¹⁶ Természetesen elvileg annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy a magyar hatás alatt keletkezett művekben olykor találunk magyar eredetű könyvszavakat is, amelyek a népnyelvben sohasem voltak meg, vagy legalább is számunkra nem ismeretesek. Így pl. az

nülés felé tolódott el. Ez a folyamat a bizonyos mértékben Erdélyre korlátozódó magyar nyelvi hatásnak fokozatos csökkenésével s a szláv befolyás megerősödésével járt, hiszen ez utóbbi biztosította a román egyházi nyelvnek a bizánci-szláv kultúrkörbe egységesen beilleszkedő, ortodox színezetét. Nem véletlen tehát, hogy éppen a gyulafehérvári Újszövetség előszavában bukkan fel az a gondolat, hogy a bibliafordításnak nem egy vidék nyelvén, hanem a mindenütt érthető, közromán nyelven kell megszólalnia.¹⁷ Ezzel egyszersmind adva volt a további fejlődés eszménye is: ezt a gondolatot fejti tovább az 1688-i bukaresti Biblia,¹⁸ és ehhez képest meglehetősen háttérbe szorul az erdélyi protestáns könyvnyomtatás harmadik korszakából származó „Arany koporsó” (Sicriul

„istenség” fogalmának magyaros elnevezése (*eștișug*) csak 1600-ban fordul elő, egy magyarból fordított szövegben (Cuv. d. Bătrâni. II, 215): *Milujaștene, domne, dupe mare miloste ta ši dupe multul eștișuguj tau*, vö. Irgalmazz uram nekünk nagy irgalmaddal és *istenségednek* sokaságával... (idézi Alexics: Nyr. XVI, 443). Használóképpen *fuġlu* (< magyar *fogoly*) és *izeclean* (< magyar *izetlen*) csak a Cod. Voroneteianban s a rokon kéziratokban bukkannak fel (Alexics, i. h. 447, 495). De tudhatjuk-e teljes bizonyossággal, vajjon e szavak a kéziratok írása idején valóban nem éltek-e Erdély északi részében és a szomszédos területeken? Efféle „hapax legomenon”-okat igen nehéz egykori tényleges elterjedésük szempontjából értékelni.

¹⁷ Románul idézi Bianu-Hodoș, Bibliografia rom. vechi, I, 170. Juhász I. magyar fordításában: „...igyekeztünk, amennyire tudtunk, úgy fordítani, hogy mindenki megértse; ha pedig nem érti meg mindenki, nem a mi bűnünk, hanem azé, aki szétszórta sokfelé a románokat, úgy hogy elkeverték szavaikat és nem beszélnek egyformán” (A reformáció az erdélyi románok között. Kolozsvár, 1940, 209). Ugyancsak itt vetődik fel első ízben az idegen szavak problémája: a fordítók megjegyzik, hogy az efféle szavakat, mint *synagoga*, *publicanu*, *gangrena*, valamint drágakövek, fák, ruhák neveit görögös alakban használják, „mert más népek is úgy hagyták azokat”. Mindeme megjegyzésekből a „román egységre” vonatkozólag kiséé túlzott következtetéseket von N. Cartoian, Istoria literaturii rom. vechi, București, 1942. II, 105. Valószínűbb, hogy az itt megnyilatkozó nyelvi tudatosságra hatással volt a román biblia kiadását is szorgalmazó Geleji Katona István nyelvművelő tevékenysége (az utóbbira l. Tolnai, i. m. 30 kk.).

¹⁸ Bianu-Hodoș: I, 289.

de aur, 1683), amelynek fordítója ismét tudatosan úgy ír, „ahogy ezen a vidéken beszélnek.”¹⁹ E korban a köznyelvi eszmény tagadhatatlanul komoly nyelvhelyességi norma már, de természetesen ez is inkább passzív alkalmazkodást jelent a mindenkori nyelvszokáshoz, mintsem nyelvújító tevékenységet.

Mint mondtuk, a közérthetőség eszménye s a Kárpátokon túli befolyás persze kissé háttérbe szorította a magyar nyelvi hatást, helyesebben szólva a csupán Erdélyben használatos nyelvjárási elemeket. Az írott nyelv fejlődése azonban magára az erdélyi népnyelvre jóformán semmit sem hatott: amint a XVII. századi erdélyi népnyelvi szövegekből s a fennmaradt három szótárból (*Anonymus Banatensis*, *Corbea*, *Lexicon Marsilianum*) kitűnik, a magyar elemek továbbra is megmaradtak, sőt állandóan újakkal gyarapodtak.²⁰ Ezek a forrásaink tehát sokkal őszintébbek, mint az egyházi nyelv, amely a XVII. század végére mindinkább kezdett konvencionálissá merevedni, olyannyira, hogy a bukaresti Biblia éppen e stílushagyomány lerögzítésének számít.

A konvencionális egyházi nyelvezet azonban éppen hagyományosságánál fogva ellentétben állott minden újítással. Éppen úgy bizonyos állandó kifejezések halmazává csiszolódott, mint ahogyan már előbb megmerevedett, „standardizálódott” az egyházi szláv nyelvhasználat is. Ez magyarázza, hogy éppen a nyelvi egységet hirdető bukaresti Biblia korában kezdenek felbukkanni olyan nyilatkozatok, amelyek a román nyelv elégtelenségére,

¹⁹ U. o. I, 272—3. A fordító Zoba János alvinci esperes, aki szláv szöveget követ ugyan, de fordításában mégis magyaros ízű latin szavakat kever (pl. *carbunculus*) és arra is figyelmeztet, hogy egyazon fogalom kifejezésére az egyik vidéken magyar, máshol pedig szláv szót használnak (pl. *alian* — *inprotiva*, *hasna* — *folosul*, *alduiala* — *blagoslovenia* stb.)

²⁰ Anonymus Banatensis (vagy Caransebesensis) magyar elemeit Drăganu szedte össze (Dacoromania, IV. 1. 153 kk.), Corbeával magam foglalkoztam (Nyelvtudományi Közlemények, XLVIII, 73 kk.), a *Lexicon Marsilianum*ot pedig Tagliavini adta ki (1930).

„szűk voltára” panaszkodnak. Magyar részről hasonló nyilatkozatokat valamivel hamarabb találunk: Mikolai Hegedűs János már 1648-ban *A mennyei igazság tűzes oszlopa* c. művében a nyelv „szűk voltára” panaszkodott, s ezzel mintegy előkészítette a XVII. század második felének magyar nyelvújítási próbálkozásait.²¹

Az efféle aggodalmak azonban először nem Erdélyben, hanem a Kárpátokon túl találtak megfogalmazásra, amikor a fordítók — görög szöveg tolmácsolása közben — úgy érezték, hogy nem tudják az eredetinek minden árnyalatát visszaadni. A legismertebb ilyen nyilatkozatot magának az 1688-i bibliának előszavában olvassuk, ahol már a román nyelv „szűk voltának” említése is előfordul.²² Hasonlóképpen aggodalmaskodik 1698-ban Mitrofan, buzău-i püspök, ugyancsak görög egyházi szövegek fordításával kapcsolatban.²³ Ugyanekkor azonban mintha már az erdélyi románságnak is feltámadt volna „nyelvi lelkiismerete”: János alvinci pap például így ír egy 1689-i gyulafehérvári nyomtatvány (Molítvelnic) előszavában: „Tudom, kedves olvasó, hogy hiányokat talál szavakban, de még inkább az értelemben...”²⁴ E hiányérzet felébredése a XVII. századi fejlődés végakkordja s egyben bevezető a következő évszázad nyelvi megújulásához.

²¹ Vö. Corp. Gramm. 763. Idézi és a kör keretében állítja: Tolnai, i. m. 33—4.

²² Románul: „strimtaré limbii românești”. Bianu-Hodoș, I, 286.

²³ Mitrofan — aki egyébként Corbeát is Molnár Albert eszótárának átdolgozására serkentette — világosan kifejezésre juttatja, hogy a görög szókincs gazdagsága eszméltette rá a románokat nyelvük szegénységére és elégtelenségére („ingustaré limbii rumânești”. Bianu-Hodoș, I, 368).

²⁴ Bianu-Hodoș: I, 296.

III. A XVIII. SZÁZAD NYELVÁLLAPOTA ÉS AZ ELSŐ NYELVTANOK.

Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy ezek, a román nyelv szegénységére vonatkozó nyilatkozatok a XVIII. században egyszerre nyelvújítási törekvésekhez vezettek. Az erdélyi románság elmaradottságán és szellemi tespedésén a századforduló körül létrejött unió sem tudott máról-holnapra változtatni. Az új század első tudatos stilisztája, akit már a nyelv gazdagításának gondja is gyötört, nem Erdélyből került ki, hanem Moldvából. Cantemir Demeter volt ez, az első román szépirodalmi stílustörekvéseit tanára, a görög Căvelas Jeremiás már 1698-ban követendő példaként emelte ki.¹ E Konstantinápolyban nevelkedett s később Nagy Péter környezetébe került vajda munkássága azonban Erdély nyelvi fejlődésére aligha hatott: Cantemir számos műve a XVIII. század folyamán eljutott ugyan kéziratban Balázsfalvára is, Klein Ince püspök könyvtárába, de nyelvi újításai Erdélyben süket fülekre találtak s inkább csak történelmi felfogása, a románok latin származásáról vallott nézete élesztette az erdélyiek népi öntudatát.²

A XVIII. századi erdélyi s általában magyarországi román könyvkiadás igen lassan indult meg. A protestáns szellemű fejedelmi nyomda, amely még Apaffi Mihály idejében is adott ki román könyveket, nyomtalanul eltűnt az Erdélyben elhatalmasodó ellenreformáció hullámaiban. A katolikus misszió előharcosai, a kolozsvári jezsuiták viszont románul legfeljebb egy-egy katekizmust adtak ki, s így a balázsfalvi nyomdának kellett létesülnie, hogy a század 60-as éveitől kezdve új kiadványokat bocsásson közre. E nyomda azonban papi kézen volt: szigorúan ragaszkodott a szláv jövevényszavakhoz, ame-

¹ Nyilatkozatát l. Bianu-Hodos, I, 364.

² Vö. G. Pascu, Cantemir și Ardeleni. Revista Critică I (1927), 21 kk.

lyek a régies egyházi nyelvnek bizonyos ünnepélyes jel-
leget kölcsönöztek — talán éppen azért, mert a nép
ezeket az elvont liturgikus kifejezéseket úgysem értette
— s ha néha-néha mégis beszivárgott egy-egy neologiz-
mus a balázsfalvi nyomtatványokba, az is leginkább a
Kárpátokon túlról átkerült új görög szó volt. Ezek az
újításszámba menő görög elemek azonban inkább techni-
kai külsőségekre, mintsem a szöveg mélyebb vallásos
tartalmára vonatkoztak: a korrektort például Balázsfal-
ván is görög szóval *diorthositor*-nak nevezték, egyszerűen
azért, mert a nyomdászok — éppen úgy, mint egykor a
gyulafehérvári nyomda esetében — sokszor a hegyeken
túlról származtak.³

Mennyire tudatos törekvés volt Balázsfalva szigorú
orthológiája, arról 1775-ben az egyik fordító következő
nyilatkozatával tanúskodik: „A fordításban és a szavak
elhelyezésében pontosan követtem a legrégibb for-
rást és semmit sem változtattam.”⁴ Ezt a sokszor
talán túlzásba menő hagyománytiszteletet azonban egy-
háztörténeti szempontból könnyű indokolni: minden jel
arra mutat, hogy az unitusok semmikép sem akartak el-
távolodni az ortodox hagyománytól, nehogy a görög-
keletiek ezért őket még inkább „eretnekeknek” tekintsék.
Ugyanaz a fejlődés ismétlődik tehát meg itt, amelyet
előbb már a protestáns kiadványokkal kapcsolatban meg-
figyelhettünk: akkor is láttuk, hogy még a magyarból for-
dított művekben sem mertek a fordítók a hagyományos
ortodox kifejezőkészlettel teljesen elszakadni. Mindez
szellemtörténeti síkon természetesen messzemenő tanul-
ságokkal szolgál, amennyiben azt bizonyítja, hogy a ro-
mánység hiába próbált előbb a reformációval, majd a
katolicizmussal kapcsolatba lépni, azért mégsem tudott
— s talán nem is akart — egész szellemi multja forrá-

³ *Diorthositor* (vö. újjörög διορθωσις) erdélyi elterjedéséről l.
Gáldi L., Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque
des Phanariotes. Budapest, 1939. 173. A balázsfalvi nyomda jelen-
tőségét román szempontból Sinkai méltatta (Hronica. III, 288).

⁴ Vö. Bianu-Hodos, II, 212.

sával: a bizánci-szláv kultúrkörrel véglegesen szakítani. Hiába vándorolt tehát be a románság Közép-Európa peremére: nyelvi fejlődése, a maga sajátos hagyománytiszteltével, folyton vissza-visszarántotta a balkáni népek körébe.

A nyelvi fejlődést azonban a Balázsfalván megjelent egyházi művek mégsem tudták béklyóba verni. A gyakorlati élet szükségletei teljesen mások voltak, mint a vallásos nyomtatványok hagyományos gondolköre. A guberniumi Erdélyben s a Kárpátokon túl, a fanarióták uralma alatt új közigazgatási formák, új fogalmak és új kifejezések jutottak el a románokhoz, s ha a Kárpátokon túl megindult — a politikai körülményeknek megfelelően — a görög és török elemek beáradása, Erdélyben viszont egyre nagyobb számban honosodtak meg magyar és jórészt magyaros hangalakú latin jövevényszavak.⁵ Mindezen újítások a román nyelvnek hagyományos zártságát és merevségét bizonyos mértékben meglazították, lehetőséget mutattak az idegen nyelvi elemeknek valamelyes áthasonlítására, új képzőket és végződéseket tettek divattossá, s végül az alacsony, pusztán gyakorlati célra szánt írásbeliségnek jelentős átalakulásához vezettek. E nyelvállapot, amelynek körvonalai leghamarább Erdély déli részében, a Szeben s Brassó közti sávban rajzolódtak ki,⁶ közvetlen előjátéka már annak a kornak, amikor a nyelv fejlődésébe nemcsak az élet természetes változásai nyúlnak majd bele, hanem egyes tudatos nyelvművelők egyéni célkitűzései is.

A későbbi fejlődés szemszögéből e korban különösen az erdélyi románság nyelvében meghonosodott latin jövevényszavak bírnak nagy fontossággal. Már a régi, XVI—XVII. századi erdélyi nyomtatványokban akadtak lati-

⁵ E kérdésről más alkalommal részletesebben írtam (vö. A XVIII. századi oláh nyelv jövevényszavai. MNy. XXXV, 8 kk.)

⁶ Itt ugyanis hamar kialakult bizonyos helyi jellegű s már román nyelvű, hivatalos írásbeliség, amelyre persze Brassónak és Szebennek havaselvi kapcsolatai is élénk hatást gyakoroltak.

nizmusok:⁷ ilyen volt *Român* a szászvárosi Ószövetségben (1582), a hagyományos *Rumân* helyett,^{7a} ilyen *parintijiş* a gyulafehérvári zsoldároskönyvben (1651), ugyanott effélének vehetjük az *uniciune* alakot, amely nyilván az *unio* szónak elrománosított változata, majd később hasonló szavak *şacrament*, *patronoş*, *notareş*⁸ stb. Most azonban többről van szó: magyaros hangalakú latin elemek tömeges átvételéről, vagyis egy olyan folyamatról, amelynek mintáját bizonyára az erdélyi művelt magyar köznyelv s főleg az erdélyi hivatalos stílus latinizmusai szolgáltatták.

Arra a folyamatra, hogyan hajlott át a hagyományokba merevedett, szláv könyvszövektől hemzseggő egyházi

⁷ Ezzel kapcsolatban érdekes lenne megvizsgálnunk, vajjon a régi erdélyi nyelvnek olyan latin elemei közül, amelyek ma már nem élnek, egyik-másik nem tudós úton átvett latinizmus-e? Feltétlenül ilyennek kell tartanunk pl. a *pedestru* szót, amelyre Puşcariu mint megőrzött népi elemre szokott hivatkozni (vö. azonban Tiktin, Rum.-dtsch. Wb. 1142: „Offenbar Lehnwort, wie *d* — nicht *z*, etc. — zeigt”). A XVI. sz. nyelvében még meglévő *measer* népi szónak látszik (vö. arumén *measer*, olomb. *meser*, ófrancia *mezre*. Meyer-Lübke, Rom. Etym. Wb.³ 5608), azonban *meserátate*, *meserére* feltétlenül tudatos továbbképzések; az utóbbit Tiktin is „höchst auffallend”-nek találja (i. m. 970). Nem látom azonban bizonyított-nak azt a feltevést, hogy a *de prima* ‘először’ szó a Szászvárosi Ószövetségben és más protestáns kori szövegekben latinizmus lenne (így Puşcariu, Etym. Wb. 1384, Tamás, Fogarasi 82); ebben az esetben ugyanis a *prima* szónak adverbialis jellege teljesen nyilvánvaló (pl. *născutul meu de prima*, Gaster, Crestom. rom. I. 35) s ugyancsak adverbiumként él e szó ma is a mőcoknál (*primă* ‘frühzeitig, zuerst’ Conv. Lit. XX. 1015), valamint a balkáni román nyelvjárásokban (arumén *prima* ‘ausgezeichnet’, meglenor. *prima* ‘zum ersten Mal’) s végeredményben azonosnak vehető az olasz *prima* ‘előbb, korán’ határozó- és kötőszóval. Ha a *de prima* a Palia-ban latinizmus lenne, közönséges sorszámnévként fordulna elő, mint manapság, a latin *primus*, a mintájára. *Intăiu*, *dintăi* analógiája sem érteti meg a nőnemű alak használatát.

^{7a} Vö. Treml L.: EPhK. LVII. 51.

⁸ *parintijiş* (< *parentézis* < *parenthesis*): Bianu-Hodoş, I. 189; *uniciune*: u. o. I. 185; *şacrament* (1689): Bianu-Hodoş, I. 292–3; *patronoş* (1699): i. h. I. 375; *notareş* (1699): i. h. stb. Hasonló példákat bőségesen idéz még Treml L., A magyarországi latin -s-ezés az oláhban. MNy. XXIX (1933). 25 kk.

nyelv ezen elevenebb, a gyakorlati szükségnek jobban megfelelő nyelvhasználat felé, érdekes példát szolgáltat az idősebb *Tempea Radu*nak a brassói (bolgárszegi) román eklézsia történetét tárgyaló műve. Ez a munka, amely 1742 előtt keletkezett, egyrészt még egészen az egyházi nyelv hagyományaiban gyökerezik, sőt — alighanem a brassói bolgár-román érintkezések következtében — új szláv szavakkal is kísérletezik, e mellett azonban már felbukkannak egy új kor hírmondói: a magyaros latinizmusok is. *Tempea*nál az 'egyszerű esti istentisztelet' neve *malavecernie*, az 'egyesülés' fogalmának kifejezője *soedinenie*, a karácsony táján körülhordozott 'csillog' neve *sfânta zvezdă*, az 'Úr megjelenése' — sajátos tautológiával — *bgoiavleniia Domnului*, de ugyanakkor már az értesülés *informațion* (valószínűleg a német *Information* nyomán), a 'fennhatóság' *iurisdecție*, a 'kiváltság' *privileghium* és szinte végtelen sorban vonulnak el előttünk a magyaros végződésű latin igék: *conformului*, *recomandăului*, *publicăului*, *protestelului*, stb. Természetesen latin-magyar a 'katolikus templom' elnevezése is: *besérica papistășească*.⁹

A század második felében e délerdélyi sáv írásos emlékeiben a szláv hatás mindjobban elhalványodik, s helyette egyre szaporodnak a kor jellegzetes fogalmaihoz kötött, szükségszerű latin jövevényszavak. Már a XVII. század végén ilyenek voltak Máramarosban *așușor* (< aššešsor), *parțialiș săbor* ('részleges zsinat' v. ö. magyarorsz. latin *partialiș* és *săbor*, *sobor* < szláv *saborъ*) stb.¹⁰ s most — a T a m á s idézte példákon kívül — ilyen

⁹ Radu Tempea kéziratát 1899-ben St. Stinghe adta ki: *Istoriia besérecei Șcheilor Brașovului* (Brassó). Idézett szavaink a kiadásban a következő lapokon találhatók: 123, 106, 87, 84, 130, 129, 130, 138, 143, 31.

¹⁰ Vö. N. Iorga, *Studii și Documente*. XII, 233. 1698-ban, Atanasie püspök egyesülési nyilatkozatában fordul elő *privileghiomuri*, *decretumuri*, vö. I, Lupaș, *Documente istorice transilvane*. Cluj, 1940. I, 464. Az 1699. évi országgyűlési határozatok egykorú román fordításban sok a magyar szó (*bintutulială* 'büntetés' *ghilișul țării* 'országgyűlés' stb.). A protestáns kor jellegzetes magyar elemei

comisia crăiască 'királyi bizottság', *condiție* 'feltétel', *cu totu respectul, articulusurile c[institutului]* 'tehé', valamint az olyan igék, mint *pretendălui, a se obligălui, a ligătimălui, a se intruducălui*, stb.¹¹ Úgy látszik, az efféle alakok hatása csakhamar áttért a Kárpátokon túlra is, legalább is a hegyek déli lejtőjére. Már 1737-ben Râmnic-ben olyan szavakat találunk, mint *protecștului, atestație*,¹² 1759-ben pedig egy prahovai katonatiszt így szólítja meg Brassó parancsnokát: *Prea-cinstitului și luminatului lustrisum (!) eccellentisimului ghenărar al Brașovului...*¹³

E nyelvallapot kiegyensúlyozatlansága, összes belső ellentéteivel együtt,¹⁴ csak a század utolsó negyedében derült ki. A „Ratio Educationis” és az ennél erdélyi vonatkozásban még fontosabb „Norma Regia” kora a felvilágosodás szellemét hozó jozefinizmus jegyében a maga egységes pedagógiai újításait a monarchia minden nemzetiségére s így a románokra is igyekezeti kiterjeszteni. Az addig teljesen elhanyagolt román iskolaügy rendezése következtében Erdélyben — amely már 1699-ben a románoknak az első ABC-könyvet adta! — egész sereg

így *ocă, bintătluéală* stb. tovább éltek a XVIII. sz. eleji katolikus szellemű „Pănia pruncilor” c. katekizmusban (1702; vö. V. Pașca, Tribuna Ardealului, 1943. júl. 7).

¹¹ Valamennyi adat a XVIII. század második feléből származik, csupán (a *se*) *obligălui* fordul elő már 1732-ben. Lelőhelyükre nézve vö. Iorga, i. m. 185, 188, 225, 215, 96, 225, 202.

¹² U. o. 36, 37.

¹³ N. Iorga, Studii și Documente X, 217.

¹⁴ Itt jegyezzük meg, hogy az erdélyi latinizmusnak havaselvi és moldvai elterjedése külön tanulmányt igényelne. Már 1700-ban Brâncoveanu Konstantin levelezésében olyan szavakat találunk, mint *protexiia* (< *protectio*), *adistațion* (< vsz. olasz *attestazione* < latin *attestatio*) vö. Studii și Documente X, 326, 329. Ugyancsak akkor a brassói születésű Corbea, Brâncoveanu latin titkársa szótárában olyan szavakat használ, mint *ghieștăluire* (< magyar *gyestál* < latin *gestare*), vö. Göbl L.: XLVIII, 84. Corbeáról l. még Studii și Documente X. 280: Toader (Corbea, jegyz.) *sicritariul* nostru. Egyéb érdekes példákat nyújt N. Iorga, Un oraș românesc în Conda Hațegului. (1725—1847). București, 1942. 63.

olyan románnyelvű tankönyv sürgős megírása vált szükségessé, aminőnek addig a románoknál híre-hamva sem volt. Mivel pedig minden könyv egy-egy tudományág elemi ismereteit volt hivatva közvetíteni, egyszerre szükségessé vált az egyes tudományok alapvető terminológiájának románnyelvű kidolgozása. A század végén meginduló s most már tudatos szóalkotásra törekvő román nyelvújítás tehát egyenesen e pedagógiai szükségletekből fakadt s nem valami ködös ideológiai háttérből. A románoknak a XVIII. században kibontakozó népi öntudata és a dákoromán mítoszból merített büszkeség csak átszínezett és másodlagosan módosított egy olyan folyamatot, amelynek alapját a művelődéstörténeti fejlődés külső körülményei vetették meg.

A román nemzeti érzés — amely a helyesírási újításokat az új szavak problémájától egyáltalában nem tudja elválasztani — az új irány megindulását rendesen Kleinsámuelnek, a népművelés élére álló ú. n. „latinos triász” (vagy „erdélyi iskola”, Școala Ardeleană) egyik tagjának Bécsben megjelent latinbetűs, de már nem magyar helyesírási imakönyvével hozza kapcsolatba (Carte de Rogacioni, 1779). Az igazi kiindulópont azonban, amely még ennél is szerényebb volt, másutt keresendő, még pedig az első felvilágosodott szellemű román tankönyvben, amelynek megjelenése a „Ratio Educationis” létrejöttével esik egybe. E könyv, amelynek kissé hosszadalmas címe „Ducere de mână către cinstă și dreptatea” (vagyis „Kézen-fogva-vezetés a tisztesség és az igazságosság felé”, Bécs, 1777) nem egyéb, mint az „Anleitung zur Rechtsschaffenheit ... für die Trivialschulen” című tankönyv német szövegének párhuzamos román fordítása. Ez volt az első olyan erőpróba, amely a román nyelvnek „szűk voltára” igazán rávilágított. Új volt már maga a cím is: *Ducere de mână*, amely a románoknál addig hírből sem ismert *Anleitung* fordítására szolgált és hasonló tükörszavak a könyv szövegében is lépten-nyomon előfordultak. E bécsi tankönyvet azután csakhamar nyomon követte számos más kiadvány: a sok

ABC-könyven kívül elég megemlítenünk egy Bécsben kiadott számtankönyvet (1777), a Budán megjelent két katekizmust (1780), a románok első latin nyelvtanát (1783), egy helyesírási kézikönyvet (1784), Sinkai számtankönyvét (1785) és néhány más hasonló munkát, így például a nagyváradi Magyar Simon kéziratban maradt érdekes német nyelvtanát.^{14a}

E művek képezték a román nyelv magasabbrendű, tudományos használatának első próbakövét. Olyan ismereteket kellett egyszerre hajlékony, világos és lehetőleg közérthető formában kifejezni, amelyek az egyszerű, írástudatlan román pásztorok népi szókincsétől éppen oly távol estek, mint az egyházi nyelv nagyon is szűkkörű, szlávos kifejezőkészségétől. De nemcsak a szókészlet kérdése volt egyelőre megoldatlan, hanem egyszersmind kérdőjelként meredt az első nyelvművelőkre az írásmód bizonytalansága s az írott nyelv grammatikai kiforrotlansága is. Ezen egymásbafonódó kérdések kusza szövevényéből gyors kiutat csak az jelentett volna, ha mindjárt a fejlődés elején részletes nyelvtan és helyesírási útmutató igazítja el az újítókat és egységesíti, közös mederbe tereli szétágazó törekvéseiket. E feladattal — ha nem is a románok, de a kor osztrák pedagógiai irányítói — feltétlenül tisztában voltak, és szlovákok, valamint más magyarországi nemzetiségek nyelvtanaival egyidőben így jelent meg az erdélyi románoknak első, nyomtatásban kiadott nyelvtana: az „Elementa linguae daco-romanae sive valachicae” (Bécs, 1780), Klein Sámuel és Sinkai György tollából.¹⁵

A reáharuló súlyos feladatnak, a román nyelv és helyesírás szabályozásának Kleinék nyelvtana természetesen csak akkor tehetett volna eleget, ha tényleg

^{14a} Mindezen tankönyvek pontos felsorolását l. a Bianu-Hodos-féle könyvészet II. kötetében.

¹⁵ Az „Elementa” elég jó magyar nyelvű jellemzését nyújtja Prie O. i. m. 6 kk. A helyesírási részt teljes egészében közölte Siegescu J., A román helyesírás története. Budapest, 1906. 144 kk.

határozott gyakorlatiasság vezeti és ál történeti ábrándok helyett mindenkor a valósághoz ragaszkodik. Az „Elementa” egyik fontos feladata például az lett volna, hogy rendet teremtsen az erdélyi nyelvjárások aránylag könnyen áttekinthető ejtésváltozatai között és lándzsát törjön egyik vagy másik ejtés mellett. Mindebből sajnos semmi sem valósult meg: mint ismeretes, e kis könyv szerzői az első laptól kezdve elszakadtak a tényleges nyelvallapot biztos talajától és saját élő nyelvüket is csupán egy holt nyelv, a latin szemszögéből vizsgálták. Anyanyelvükről a humanisták és különösen a magyarországi tudósok, Bonfini, Kovacsóczy, Toppeltin művéből¹⁶ csak annyit tudtak, hogy az egyenesen a latinból származik, s ennél többet egyelőre nem is akartak tudni, hiszen a nyelv volt népük római származásának egyetlen világos bizonyítéka. S ha meggondoljuk, hogy éppen e latin származás bebizonyítása és politikai célokra való felhasználása képezte a XVIII. századi erdélyi román intelligencia legfőbb törekvését, akkor nem csodálkozhatunk ezen úttörő jellegű nyelvtan eltévelyedésén sem: a cél immár nem a nyelvhelyességi útbaigazítás volt, hanem a román nyelv latin jellegének minél szembeszökőbb kidomborítása. Mint Sinkai a nyelvtan második, budai kiadásának (1805) előszavában mondotta: „In priori nostra Daco-Romana Grammatica conati sumus corruptionem Linguae Daco-romanae ex Latina quoquo modo comprobare”.¹⁸ Ezt a tételt kellett valóban minden áron, lehetőleg könnyű eszközökkel bebizonyítani, s e cél elérésére a helyesírás etymologikussá tétele mindenesetre gyorsabb eszköznek látszott, mintsem a román nyelv nem-latin elemeinek fokozatos kiküszöbölése. Ezért fordították tehát Klein és Sinkai minden figyelmüket a latinbetűs, de már nem magyaros helyesírás kidolgozására,¹⁹ és első buzgalmuk-

¹⁶ A román nyelvre vonatkozó régebbi megállapításokat idéztem másutt; vö. Ungarische Jahrbücher, XXI (1941), 82. L. még alább 58. l.

¹⁷ Elementa, Buda, 1805. VII.

¹⁸ Az inkább latinos, mint magyaros helyesírásra índítéket

ban sikerült is azt oly bonyolulttá és következtetlenné tenniök, hogy Sinkai utóbb csöndes öngúnnal vallotta be: „Parum abfuit, quin Linguam Daco-Romanam, quoad scribendum, et legendum similem Gallicae reddiderimus”.²⁰ Hogy ez az etymologikus és a franciához hasonlóan végtelenül bonyolódott, mesterségesen összetákolt helyesírási rendszer mit jelentett egy olyan korban, amikor a népművelési szükségletek éppen egyszerű és könnyen elsajátítható írásmódot követeltek volna, azt részleteznünk felesleges.

Számunkra fontosabb az a körülmény, hogy Klein és Sinkai nemcsak általánosságban vallották azt a tételt, hogy a román nyelv a latin „romlása” (corruptio) folytán keletkezett,²¹ hanem merev szabályokat is állítottak fel ama változásokra nézve, amelyekben keresztül a klasszikus latin alakok — a vulgáris latinról persze még fogalmuk sem volt! — a XVIII. század román nyelvállapotáig „romlottak”. S még itt sem álltak meg: ha időnként egy-egy latin jövevényszót próbáltak meghonosítani, akkor arra is, egészen önkényes módon, alkalmazták saját hangtörvényeiket, tehát semmiféle különbséget sem tettek a népi és tudós szavak között. Ezen tévedés folytán a *silvaticus* > *sălbatec* származtatás alapján megpróbálták például a *selbă* (< *silva*) alak meghonosítását, nem is sejtve, hogy a kiszorítandónak vélt *pădure* ugyancsak latin eredetű (< *padulem* < *paludem*) s a keleti romanizmus multjának egyik érdekes emléke. Éppen így jártak el a szláv szavakkal kapcsolatban is: a hagyományos *duchuri*-ral szembeállították a latinos *spiriti* alakot, a *sfânt* „szent” szót szlávós hangzása miatt a csak tulajdon-

szolgáltatott néhány XVIII. századi szöveg, ahol már az *ae* á, á stb. vö. Siegescu, i. m. 109 kk.

²⁰ Elementa, Buda. 1805. VII.

²¹ A „nyelvjárás” tételének emlegetése természetesen a kor nyelvészeti felfogásában gyökerezett. E tételt Herdertől Müller Miksáig közel egy század emlegette s azzal elsőknek csupán Ade-fung szállott szembe (vö. Thienemann Tivadar, Német és magyar nyelvújító törekvések. EPhK. 1912, 80).

nevekben megmaradt *sânt* alakkal helyettesítették, s időnként egészen új, lehetőleg tiszta latin elemekből álló szavak alkotásáig merészkedtek (ilyen már az „Elementa”-ban *färdezeu* ‚atheus’, talán a magyar *istentelen* nyomán).²² Az erdélyi román szókincsben közkeletű s egyelőre pótolhatatlan magyar elemeket nem küszöbölték ki,²³ viszont a magyaros hangalakú latin szavaktól tudatosan tartózkodtak: az „Elementa”-ban már egyetlen *-uș*-ra végződő főnevet vagy *-ălui* képzővel ellátott ígét sem találunk.

Rendkívül hiányzott azonban Kleinéknak egy olyan forrás, amelyből számos hiteles latin elemet eleveníthettek volna fel, s ez a régi, XVI. századi román nyelv ismerete volt. Nyomatékosan meg kell állapítanunk, hogyha például az „Elementa”-ban ‚Isten’ neve nem a hagyományos *Dumnezeu*, hanem csak egyszerűen *Zeus*, ez a különös elnevezés nem a XVI. században még többször előforduló *zeu* alak felelevenítése, hanem egy önkényesen bevezetett új latinizmus, ama bölcs szabály értelmében:

„Deus scribe Dieus, ex quo juxta corrumpendi Regulam IV. omitte s, juxta XI. Di verte in Z, et erit Zeus...”²⁴

Ide vezetett tehát Kleinék ama alapvető tétele, amely szerint „voces latinas sic corrumpe, ut fiant Dacoromanae, sive Valachicae”. Nem csoda, hogy e tétel, amely egészen a „nyelvromlás” közismert tévedésén alapult, végül valóban a román nyelv romlására vezetett...

Csak a románok elfogultsága állíthatta, hogy „az akkor gyér román tudósok nem győztek eléggé lelkesedni Klein nyelvtanáért.” Ha az „Elementa” hatását behatóbban vizsgáljuk, egészen más visszhangra bukkanunk. Nemcsak az „Elementa” előszava szerint is „eruditissimus aequae ac doctissimus” Sulzernek, az erdélyi latin-román folytonosság első támadójának véleményére célzunk, amely különösen az etymologikus helyesírás túlka-

²² Mindezen alakokra nézve l. Elementa, 1805. 87—9.

²³ Ilyenek *rât* ‚pratum’, *capeneag* ‚pallium’, *lepedeu* ‚linteamen’, *gastăna* ‚castanea’, *teiăr* ‚orbiculus’, *mariaș* ‚marianum’ stb.

²⁴ Elementa, 1805. 17.

pásaira vonatkozott,²⁵ mint inkább az „Elementa” nyelvformáló elveinek jóformán teljes eredménytelenségére. Ha a kor kiadványait nyomon kísérjük, azt tapasztaljuk, hogy közvetlen hatásról szinte szó sem lehetett; ha a tankönyvekben új kifejezések bukkannak fel, azok is a század végéig inkább nehézkes körülírások, mintsem rövid és latin szellemű neologizmusok. E tükörszavak ugyanis az esetek legnagyobb részében nem olasz vagy francia, hanem határozottan német forrásból származtak, s németes nyelvgazdagító törekvés volt alapjában véve a tükörszavak halmozása is.^{25a} A latin és neolatin irányú fejlődés szellemének viszont — amint azt a későbbi irányzatok is igazolták — mindenkor inkább új szavak átvétele (és nem szolgálai lefordítása) felelt meg. Egyelőre azonban ettől még messze vagyunk: már a legelső 1777-i bécsi tankönyv a *Rechtsschaffenheit* fogalmat három nem egészen megfelelő szóval akarta körülírni (*bunünaravü, cinstē, direptate*) s ugyanott bukkant fel a társadalomnak nem későbbi *soŭietate* vagy *societate* elnevezése, hanem a könnyen félreérthető *soŭie* (pl. *de soŭie starelor űi a meűteűugurilor* „a társadalmi osztályok és foglalkozáságak közösségéről”).²⁶ Hasonló óvatos tapogatózásról tesznek tanúságot a többi kiadványok is. Divatba jön az esetleg mégis felbukkanó neologizmusoknak tükörszóval történő értelmezése; a legelső kalendáriumok egyikében a „nagyvásárok” neve már latinosan *nundine*, de mellette ott a közérthető kifejezés: *tărguri mari*. Ugyancsak itt egy primitív „góthai almanach” címe: *Ghenealoghia sau cartea naűterii a împăraűilor*, vagyis „a császárok születésének könyve”.²⁷ E nehézkes körülírások és tautológiák kedvelése sűrűn jelentkezik a tankönyvekben is: a „helyesírást” nevezik ugyan *Orthografie*-nak is, de melléje mindjárt

²⁵ Vö. F. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*. Wien, 1782. III, 157.

^{25a} Erről I. B. Unbegaun: *Revue des Études Slaves*. 1932. 29.

²⁶ Bianu-Hodoű, II, 222.

²⁷ U. o. II, 358.

odateszik: *scrisoare dreaptă*,²⁸ sőt a szépirás egyáltalában nem *caligrafie*, mint manapság, hanem *frumoasa scri-soare*.²⁹ Ritkább idegen szavak csakis olyan — talán nem is erdélyi szerzők tollából származó — könyvekben fordulnak elő, amelyeken bizonyos újgörög hatás érződik; e csoportra jó példa egy tanítók számára készült, bécsi kiadású „Útmutató” 1785-ből.³⁰

Ezen inkább tükörszavakra, mint önálló átvételekre hajló nyelvszokás legvilágosabban a nagyváradi Magyar Simonnak fentebb már említett tankönyveiben mutatkozik, azzal a különbséggel, hogy az ő tükörszavai rendszerint nem német, hanem magyar eredetűek. Ha a német eredetiben *bedingte Rede* állt és ennek magyar fordítása így hangzott: *feltett* vagy *ok-vető* beszéd”, Magyar nem habozott és ilyen újításokra merészkedett: „vorbae aen szusz luátae szau de pritsine”, ahol az *in sus luată* fordulat a megfelelő magyar szöveg nélkül jóformán érthető sem volt. S ha ugyancsak ő a határozószót’ rendszerint *kuvaent de fealjurime*-nak nevezi, e furcsa kifejezést csak az „Anleitung” magyar szövegében olvasható — s valószínűleg Bél Mátyás alkotta — *minéműségi* szó magyarázza meg. Éppen így a mondat neve sem a német *Satz* nyomán lett Magyaránál *cuprindere*, hanem azért, mert magyar forrása a „mondatot’ fogásnak” nevezte. Vagy idézzük az *ebédlő-palota* ~ *polátae de praenzit* elnevezést, amely magyar megfelelőjéhez ismét sokkal közelebb áll, mint a német szövegben olvasható *Speisesaal*-hoz?³¹

Meg kell tehát állapítanunk — s erre az elvre még lesz alkalmunk visszatérni — hogy ebben az inkább körülírásokra, mintsem jövevényszavakra hajló, „németes”

²⁸ U. o. II, 288.

²⁹ U. o. II, 292.

³⁰ Carte trebuincioasă pentru dascăli. Viena, 1785. Bianu-Hodoş (II, 302—3) idézik előszavát: ebben olyan szavak fordulnak elő, mint *formarisi*, *proterimata* sau averi sufleteşti, *scopos*, *răcomendui*.

³¹ Vö. Archivum Europae Centro-Orientalis. VII, 514—520.

nyelvhasználatban sem származott minden újítás feltétlenül a németből, hanem a német eredetű *calque*-okkal mindenkor magyaros kifejezések keveredtek. Legtöbb esetben az egyes művek forrása eligazít e téren. Egyébként azt is fontos kiemelnünk, hogy pl. *Ma g y a r S i m o n* a nyelvtisztaság elvét sem érvényesítette túlzott mértékben, hanem a népnyelvben Erdélyszerte használatos magyar szavakkal szívesen élt. A magyar eredetű *chilin*, *deschilini* szavakat is (v. ö. *külön*, *megkülönböztet*) ő kezdte nyelvtani műszóként használni.³²

A szigorúan egyházi jellegű kiadványok természetesen még az új fogalmak szószerinti fordításáig sem merészkedtek, legfeljebb — ahol már nem volt más kiút — a magyaros latin jövevényszavakhoz folyamodtak. Még mikor 1780-ban *Ma i e r G á b o r G e r g e l y* balázsfalvi érsek az elhunyt Mária Terézia román vonatkozású érdemeit méltatta, akkor is ezt a kevert nyelvet használta:

„Făcut-au bisearici luminate prin toate țările, școale, *coleghiumuri* ne mai pomenite, *tranjamentumuri* unde să crescă prunci săraci cu mîile...”³³

E példánk egyszersmind azt igazolja, hogy még a XVIII. századi magyar nyelv francia eredetű „ál-latin” jövevényszavai is (vö. francia *tranchement* > lat. **tranchamentum* > *tranjamentum [uri]*) utat találtak az erdélyi románokhoz! Azoktól, akik mindig a Kárpátokon túli románok régi és mély francia kultúráját emlegetik, szeretnők megkérdezni, vajjon voltak-e már 1780-ban a havaselyi vagy moldvai román nyelvben francia elemek?

Mindez azonban, ismételjük, az egyházi jellegű kiadványok nyelvvállapotától mélységesen idegen. Amikor egyházunk irodalmát új művekkel gazdagítani igyekeztek, még az „erdélyi iskola” tagjai is ragaszkodtak a hagyományos szókészlethez. Maga *Klein* 1784-ben halotti beszédeinek előszavában határozottan a népnyelv természetes egyszerűsége mellett foglalt állást,³⁴

³² I. h. 522.

³³ Studii și Documente, XII, 292.

³⁴ Bîanu-Hodoș, II. 287—8. Figyelemreméltó azonban, hogy

s amikor 1795-ben Bobb püspökkel együtt kiadta az ú. n. balázsfalvi bibliát, akkor is főleg arra törekedett, hogy az 1688-i biblia nyelvét minden tekintetben világossá, közérthetővé tegye.³⁵ A hagyományokhoz való elvszerű ragaszkodást egyébként már 1783-ban Sinkai élesen kidomborította, hiszen katekizmusa bevezetésében így nyilatkozott:

„E munkában, amennyire módomban állt, arra törekedtem, hogy az igazi román szavaktól és szólásoktól semmikép se térjek s ne távolodjak el, hanem inkább megválogassam azokat, a szerint, amint egyes vidékeken jobban beszélnek románul, mint másutt. Ha így jártam el, az csak azért történt, hogy a Norma (Regia)-nak megfelelően, amely Ő Császári és Királyi Fenségének magas akaratát fejezi ki, a m i n y e l v ű n k i s f e j l ő d é s n e k i n d u l j o n, m i n t m á s n é p e k n y e l v e. Éppen ezért te, aki e könyvet olvasod, ne ítéld meg engem azon szavakért és szólásokért, amelyek talán újak vagy idegennek tűnnek fel, mint tették, teszik és fogják tenni egyesek, akik életükben még ennyit sem végeztek a közjó érdekében.”³⁶

E szavak azonban, bármennyire is kifejeződik bennük a hagyományok és a népnyelv tisztelete, mégis arra utalnak, hogy Erdélyben már megindult a nyelvharc, szívosan és szenvedélyesen, bár az ortológusok és neológusok támadásai egyelőre még hamu alatt parázslottak.

Mindkét tábornak vezér kellett volna, erre a szerepre azonban az éppen nyelvi kérdésekben oly óvatos Klein egyáltalában nem bizonyult alkalmasnak; még kezdetben oly merészen régieskedő helyesírását is lassanként egészen megtagadta. Több reménnyel biztatott Molnár János, a Kleinnal egyazon szebenvidéki községből

amikor 1799-ben Klein román nyelvű logikát adott ki, maga is új szavak alkotására kényszerült és határozottan a szókölcsonzések mellett nyilatkozott (vö. N. Iorga, *Istoria literaturii rom. în veacul XVIII.* II, 413).

³⁵ I. h. II, 381.

³⁶ I. h. II, 282.

származó kiváló szemorvos és polihisztor, aki 1785-ben, egyik méhészeti szakkönyvében a következőket írta:

„E tanítást nem lehetett úgy megírni a mi nyelvünkön, hogy mindenki, bárhonnan származzon is, egyformán megértse. Egyes helyeken ugyanis, a szókincs hiányossága és alacsonyossága miatt különbözik ez a beszéd (a megszokottól); ilyenkor más nyelvekből kölcsönzött szavakkal igyekeztem magamon segíteni.”³⁷

Nyelvgazdagító elgondolásait Molnár tulajdonképpen 1788-i nyelvtanában valósította meg; e nyelvtan távolról sem az „Elementa” átdolgozása — mint egyesek vélik — hanem gazdag eredeti anyagot tartalmazó, részletes, világos nyelvkönyv. Elvszerű felépítése, amely minden etymologizálást kizár és (mai szóval élve) szigorúan a leíró szemponthoz ragaszkodik, örvendetes ellenhatás a dákoromán mítosz nyelvtörténeti ábrándjával szemben. Nyelvtani terminológiája már határozottan neolatin, — ha magyarázó fordítások kíséretében is. A „határozószó” már *adverbiu* és olyan, szinte ma is használható műszavak tűnnek fel, mint *adverbiile de cantitate*, *adverbiile calităţii*, *adverbiile de intensitate*, stb. Igen fontos a szótári rész is, amelynek anyaga jórészt népi nyelvi, sőt határozottan nyelvjárási eredetű, de azért szép számmal találunk latin jövevényszavakat is. Ezen utóbbiak magyaros hangalakja erősen kezd már lekopni.³⁸

Molnár óvatos, józan újításait, amelyek már erős tartózkodást mutattak a Magyar Simon-féle nehézkes körülírások áradatával szemben, egyesek nagyon értékelték, de a román írástudók átlaga továbbra is mély közönyt tanúsított az egész probléma iránt. Hiába beszéltek időnként „a román nyelv felvilágosodásáról”,³⁹ a legtöbben

³⁷ I. h. II, 309.

³⁸ Molnár nyelvtanáról (Deutsch-wallachische Sprachlehre Wien, 1788) jó összefoglalást nyújt R. Ionaşcu, Gramaticii români laşi, 1914. 43 kk.

³⁹ Így Duma R. brassói tanító Preotia sau indreptarea preoţilor (Sibiu, 1789) c. műve előszavában („luminară limbă rumânească cu tot feluulu de Şcoale Normaliceşti”).

nemcsak Klein erőltetett latinos írásmódját fogadták értetlenül, hanem közömbösek voltak Molnár törekvéseivel szemben is. Ezt a nézetet Jerkovics Demeter kormányzószéki fordító 1794-ben így fejezte ki:

„Molnár doktor úr... igen szép nyelvtant írt, valamint más könyveket is a méhek gondozásáról; a román nemzet fiai azonban ezek után sem nagyon törik magukat, bár sok szép szót találhatnak bennük, hanem más nemzeteket hagynak, hogy csakhamar jobban és válogatottabb szólásokkal beszéljenek románul, mint maguk a románok... Pedig a román nép számára minden oktatás nyitva áll: latin, magyar, német iskola és más tudományok tárulnak a román nép szemei elé, s mégis vonakodik tanításukból meríteni s úgy hever a maga lustaságában, mint a féreg rothadékaik között”.⁴⁰

Molnár után ismét egy Erdély déli részében született román. a brassói származású ifjabb Tempelaar Radu próbálkozott a román nyelv rendszerének gyakorlati leírásával. Terminológiája érdekes keverék: sok benne a szláv szó (a „szótag” *silabe* sau *sloguri*), akadnak maradványok a délerdélyi latinos keveréknyelvből (*verbumul. adverbiumul* stb.), vannak körülírásszerű tükörszavak (pl. „helyesírás” *dreapta scrisoare*) s végül találunk — nem mindig éppen szerencsés — önálló szóalkotásokat is. A „főnév” *starnic* s a „melléknév” *mutarnic*, az „egyeszám” *singuratec*, a „többesszám” *multoratec*, a „magán-

⁴⁰ Ezen érdekes nyilatkozatot érdemesnek tarjuk eredetiben is bemutatni: „D. Molnar Doftorulü... aũ făcut o gramatică rumânescă foarte frumoasă, precumũ și alte cărți de iconomiia stupilorũ, însă copii nemulũ rumânescũ nici după aciasta nu sã pré batũ, mǎcarũ cã multe cuvinte frumoase arũ putẽ afla într-ânsa, ci au lǎsat-o la alte nemurĩ, care preste puținã vrẽme cu mai bunã temẽũ și cu mai alẽse cuvinte vorũ putẽ grǎi de cãtũ Rumâniũ rumânește... nemulũ rumânescũ staũ acumũ toate invǎțaturile slobode, adecã școala latinescă, ungurescă, nemțescă și alte meșteșuguri staũ deschise înnaintẽ ochilor nemulũ rumânescũ, și totũ sã sfiaște a sã adapa cu invǎțatura lorũ ci zace în lenevia sa, ca viãrmele în putregaiulũ sãũ.” Jerkovics Alexandriia-jából (Sibiu, 1794) idézi Bianu-Hodoș II, 364.

hangzó' *slova glasnică* s a 'mássalhangzó' *slova neglasnică*.⁴¹ Mindez neologizmusainak inkább szlávós, mintsem latinos jelleget ad, de nem volt-e már hasonló hajlam a krónikairó *Tempea Radu*-nál is?

Tempea általában kissé „laudator temporis acti”; nyelvi eszménye *Dosoftei* moldvai metropolita, s ha dícséri *Kleint* és *Molnárt*, főleg azért értékeli munkásságukat, mert úgy újítanak, hogy ennek ellenére „megértjük egyházi könyveinket is.”⁴² *Tempea* tehát határozottan fél a régi és az új nyelv közötti űr elmélyülésétől, s ezt az aggodalmát juttatja érvényre sokszor idézett nyilatkozatában is:

„Nehéz ezt a nyelvet tisztaságához és eredetéhez, vagyis a régi római nyelvhez visszavezetni, mert ha valaki ilyen tiszta állapotba hozná, akkor már egyenesen latin és olasz lenne, s az a nem-román, aki ezt a tiszta nyelvet tanulná meg, nem értené már se az egyházi könyveket, se a manapság szokásos beszédet. A tanulatlan román, úgy vélem, azt mondaná, hogy elrontják az ő ősi nyelvét.”⁴³

Az ortodox *Tempea*, aki Havaselve és Moldva

⁴¹ Vö. *Tempea*, *Gramatica românească*. Sibiu, 1797. 6, 195, és passim. *Tempea* terminológiájának több eleme I. Văcărescu 1787-ben megjelent havaselvi nyelvtanából származik (*glasnice*, *neglasnice* stb.).

⁴² *Tempea*, i. m. 7.

⁴³ Ezt a nyilatkozatot is hadd idézzük eredetiben: „Cu greu este și va fi drept aceea a aduce limba aceasta în curățenia și originalul ei, adecă în limba veche românească sau râmălenescă, căci de ar aduci-o cineva în curățenie ar fi tocma latinească și italienească, și cel ce ar învăța românește așa limpede, care nu este Român, cărțile bisericești nu le-ar putea înțelege, nici vorba obștească de acum obicinuită. Românul neînvațat încă socotesc că ar zice că-i schimosești limba părintescă”. *Tempea*, i. m. 6. Erdemes megjegyezni, hogy *Tempea* érvelése pontosan megegyezik az ortológus Voltaire-ével: „Quand on a un nombre suffisant d'auteurs approuvés, la langue est fixée. Ainsi on ne peut plus rien changer à l'italien à l'espagnol, à l'anglais, au français, sans les corrompre; la raison en est claire: c'est qu'on rendrait bientôt intelligibles les livres qui font l'instruction et le plaisir des nations”. *Dictionnaire Philosphique*, Langue a. (Oeuvres compl. XIX, 570—1).

szláv kultúrától áthatott múltját igen alaposan ismerte, e nyilatkozatával többet adott, mint amennyit maga gondolt: nemcsak nyelvtisztítók és hagyományörzők harcára mutatott rá, hanem a bizánci-szláv kultúrkörnek s a latin művelődés világába sodródott, de abban még idegenül mozgó unitus románoknak végzetes ellentétére is. Balázsszalva és Brassó mint két merőben különböző világ előörsei néztek egymással farkasszemet.

IV. A ROMÁN NYELVÚJÍTÁS ELSŐ ELMELETIRÓJA.

Ennyi kísérletezés után az első mű, amely a lassanként tudatossá váló román nyelvújítást elvi alapokra próbálta helyezni, nem közvetlenül Klein és Sinkai unitus környezetéből sarjadt, hanem egy bánsági ortodox szerző magányos munkájából. A sok nyelvet tudó és Franciaországban, Angliában járt Jorgovics Pálra gondolunk, a román felvilágosodás egyik előharcosára,¹ akinek neve a magyar tudományos irodalomban mindmáig jóformán teljesen ismeretlen maradt, pedig „Megjegyzések a román nyelvről” (*Observații de limba românească*) című tanulmányát itt Budán, az Egyetemi Nyomdánál adta ki, 1799-ben.²

Honnan merített Jorgovics, amikor e munka megírására határozta el magát? Bár tanulmánya horatiusi mottóval kezdődik („Tu, in agendo bonos, in loquendo sequere peritos”), Jorgovics nyelvi ideálja semmi esetre sem az antik nyelvhelyességi elvekben gyökerezik, hanem sokkal inkább kora nyelvfilozófiai áramlatainak hatásáról tanúskodik. Ezeket az egykorú forrásokat azon-

¹ Szinnyei (*Magyar Írók*, V, 639) csupán Jorgovics nevét és munkája címét adja. Bővebb adatokat közöl Suciu, *Literatura bănățeană*. Timișoara, 1940. 43 kk. és Pascu, i. m. 288 kk.

² E munka jelentőségét idáig maguk a románok sem értékelték kellőképen; Prie például Jorgoviccsal egész röviden foglalkozott (i. m. 18).

ban Jorgovics gondosan titkolta,³ olyannyira, hogy műve napjainkig minden ízében eredeti alkotásként él a román filológiai köztudatban. Ezt a felfogást természetesen nem tehetjük magunkévá, hiszen már eleve — minden behatóbb forráskritikai tanulmány nélkül — valószínű, hogy Jorgovics felfogása maradéktalanul beleilleszkedik az erdélyi románok szellemi újjászületésének általános ritmusába, s amint az első tankönyvírók, így a nagyváradi Magyar Simon Révaiból és Felbigerből merítettek, úgy Jorgovics is csupán kora közkeletű nézeteinek volt román szószólója.

A közvetlen forrásokat illetőleg maga a mű megjelenésének éve, 1799 útbaigazít: alig öt évvel előbb, 1794-ben jelent meg Garve Keresztélynek, a XVIII. század népszerű racionalista filozófusának „Einige Betrachtungen über Sprachverbesserungen” című tanulmánya,⁴ és két évvel később, 1796-ban látott napvilágot Jenisch Dániel esztetikai nyelvhasználatára, amely tizennégy európai nyelv összehasonlító értékelését nyújtotta (Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europens. Berlin, 1796). Amint később, 1806-ban Kulcsár István pályatételével kapcsolatban Kis János sem tett egyebet, mint Jenisch könyvét ismertette és eredményeit a magyar nyelv szempontjából kiegészítette,⁵ úgy Jorgovics is hasonló feladatra vállalkozott: ki akarta jelölni a román nyelv helyét Európa nyelvei között, illetve irányt próbált mutatni olyan nyelvújítási törekvések felé, amelyeknek segítségével a román nyelv is az őt származásánál fogva megillető helyet végre elfoglalhatja.

³ Művében büszkén vallja, hogy munkájában nem követett senkit és nem hagyta magát befolyásoltatni azok tekintélyétől sem, akik másként vélekednek („la așa lucrare nam urmat pre nime, nici nu mam lesat a duce nici prin auctoritatē [vredniciā, Domnia] a multura care altmintrelē gāndesc”. *Observ.* 32).

⁴ Vö. *Beyträge zur Sprachenkunde*. Berlin, 1794. I. Magyarországi hatásáról Thiemann, i. m. EPhK. 1912, 85—6. 125 kk., Tolnai: i. m.

⁵ Thienemann: EPhK. 1912, 128.

Tételünk tehát, amelynek igazolására vállalkoznunk kell, úgy fogalmazható meg, hogy Jorgovics közvetlen ihletői Garve és főleg Jenisch voltak, vagyis éppen az a két német nyelvfilozófus, akiknek Magyarországon szinte nagyobb visszhangjuk támadt, mint saját hazájukban, hiszen reájuk nemcsak Kis János, de Kazinczy és Kölcsény is hivatkozott, valamint a Mondolatra készült Felelet ismert szerzői. Jorgovics tehát egy magyarországi szellemi áramlatba kapcsolódott bele, amikor Garvéból és Jenischből merített, sőt néhány évvel meg is előzte Kulcsár Istvánnak fentebb említett pályázatát, amely Jenisch eszméinek népszerűsítéséhez és a magyar nyelvre való alkalmazásához nagy mértékben hozzájárult.

Mint ismeretes, Jenischnek a nyelvek értékelése szempontjából négy kritériuma volt, helyesebben mondva ama nyelvi eszménynek, amelyhez ő a tizennégy megvizsgált nyelvet mérte, szerinte négy tulajdonsága van: gazdag (Reichtum des Wortschatzes), hathatosság és erő (Nachdrücklichkeit, Energie), értelmesség (Deutlichkeit) és jóhangzás (Wohlklang).⁶ Jorgovicsnál mindegyik kritériumokat — kivéve az utolsót — pontosan megtaláljuk, de nem elvont, ideális értelmezésben, hanem gyakorlatibb s mindenkor a konkrét nyelv gazdagítás érdekeit szem előtt tartó felfogásban. Éppen ezért a sorrend s az egyes szempontok súlya gyökeres átalakuláson ment át. Kis János is — talán Garve hatására — csak három kritériummal operált, a gazdagság, értelmesség és hathatosság elvével, de nála legalább a hathatosság fogalmába beleolvadt a jóhangzás nyelvészeti követelménye,⁷ míg Jorgovicsnál — s ez igen mélyreható különbség — a „Wohlklang” eszménye teljesen eltűnt. Mivel Jorgovics a nyelvet és annak elemeit mindig ember megállapodásnak, valóságos „contrat social”-nak tekintette, s abban csak a jövőt látta meg, de

⁶ Jenisch, Philosophisch-kritische Vergleichung, 3 kk., Thiennemann: EPhK. 1912, 86.

⁷ Vö. Simai Ö., Kazinczy nyelvújítása. MNy. 1916, 396.

nem a φύσις-t,⁸ száműzte nyelvszemléletéből az esztetikai szempontot s általában mindent, ami a nyelv affektív, hangulati elemeivel kapcsolatban állott. Persze e téren sem állt egyedül: amint Jorgovics kizárólag a tudomány érdekeit hangoztatta s a különböző tudományágak művelésére akart egyszerű, rövid és világos nyelvet teremteni,⁹ úgy nálunk is (néhány évvel később) az irodalom s főleg a költészet érdekeiről egészen megfeledkezett Pántzél Pál, kendilónai református esperes s egyben legfranciásabb nyelvújítónk. Pántzél, aki Péczelyre és Arankára támaszkodott, Kulcsár pályatételére válaszolva, szintén csak a tudományos műnyelv kiépítését vélte fontosnak, legfőbb eszménye a világosság, a franciás „clarté” volt s azt tartotta, hogy a szókincs gyarapítása, vagyis új szavak alkotása a nyelv-művelő legfőbb kötelessége.¹⁰ Ugyanezen elvek érvényesültek Jorgovicsnál is, aki német forrásait szintén francia műveltségén szűrte keresztül s egyszersmind már a román nyelv testvérének érezte — szinte négy évtizeddel Diez előtt — a franciát, a spanyolt és az olaszt.¹¹

⁸ „A szavak íchát tetszőleges jelek, vagyis az embereknek módjukban áll bármit ily vagy oly módon elnevezni” („aşa dar cuvintele sunt semnele arbitrarie”. Observ. 21). Hozzáteszi azonban, hogy az egyes nyelvi jeleket mindig a „használatnak”, vagyis a nyelvszokásnak kell szentesítenie („vorbe uzitate prin intrebuintare întărite”).

⁹ „Ha egy nemzetben sok tanult ember van, ezek a tudós szavak gyakrabban fordulnak elő, mígnem jóformán naponta használja őket minden ember, még a tanulatlanok is, úgyhogy a nyelv végül is sokféle szóval gazdagodik”. Míg tehát Garve és Jenisch elsősorban az írók s az irodalmi nyelv nagy hatását domborították ki (vö. Thienemann: EPhK. 1912, 125), addig Jorgovics ugyanezt a szerepet a tudósoknak szánja; tőlük kell a nyelvi újításoknak felülről lefelé terjedniök.

¹⁰ Vö. Simai: MNy. 1915, 25, 26, 29. Jorgovics purizmusa is rokon a Pántzéléval, aki szerint az idegen szólásmódok megrontották nyelvünket. E purizmusnak esetleg szintén francia gyökerei lehetnek (vö. III. fej., 43. j.).

¹¹ Jorgovics e téren talán Văcărescu támaszkodott, aki szintén többször utalt a neolatin nyelvek rokonságára s a román nyelv elmaradottságát szembeállította az olasz, francia, spanyol fej-

A J e n i s c h -féle négy kritérium tehát nála így alakult: a jóhangzás elve — mint mondtuk — megsemmisült, az értelmesség és világosság elve annyiban nyilvánult meg, hogy szerzőnk pontos és áttekinthető nyelvtant, valamint az egyes fogalmakat pontosan jelölő kifejezéseket követelt,¹² a hathatóság bonyolult kritériuma a nyelvi rövidség, a pregnáns és tömör kifejezés keresésévé egyszerűsödött,¹³ amire már J e n i s c h támpontot nyújtott,¹⁴ s így végül teljesen elhatalmasodhatott a nyelvi gazdagság kritériuma s különösen a hajlékony szóképzés követelése, amelyet „lexikalische Bildsamkeit” néven már J e n i s c h határozottan kidomborított.¹⁵

Az alapelveknek átalakulása ellenére lépten-nyomon azonos gondolatokra bukkanunk. Így például a szavak többértelműségét már J e n i s c h — a maga racionalista világosság-keresésével — valósággal megbélyegezte. „Mindен műveletlen nyelv — mondotta — sajátos szegénysége miatt több fogalmat egyetlen szóval jelöl, amiért is ezen szónak értéke és jelentése szükségszerűen igen gyakran

lődéssel (vö. Ionaşcu, i. m. 27). Jorgovics művét át meg át-szövik az olasz és francia nyelvre tett utalások (vö. pl. Observ. 35).

¹² Jorgovics nyelvművelési célkitűzését legjobban e szavak foglalják össze: „Nyelvünknek megjavítására és gazdagodására van szüksége, s ez csak akkor következhet be, ha a nyelvet állandó szabályokhoz kötjük” („limba noastră are lipse de îndreptare şi de îmbunătăţire; aceasta se poate face de vom aduce o numai la regulă ficse”. I. h. 73). E célból Jorgovics nyelvtant, szótárt követelt (Observ. 9) s mindennekfelett rendszeres nyelvtani oktatást, amint az a „művelt nemzeteknél” szokásos („Tinerii a Naţiilor celor culte [alese] pre lângă altere [sic!] Ştiinţe, învăţate în Şcoalele cele bine rânduite Gramatica Limbii Materne”. I. h. 5).

¹³ „Az emberi természet beszéd közben örvend a szavak rövidségének” („natura omenescă... în vorbire se bucură de scurtare cuvintelor” Observ. 75).

¹⁴ „Der Geist geht bei jeder bestimmten Kraftäufserung einen gewissen rachen Gang: alles, was ihn nicht fördert, hindert ihn. Er will lieber viel Kraft in wenig Zeit, als wenig Kraft auf viel Zeit verwenden. Daher ist ihm auch in der Entwicklung seiner Ideen die Kürze.... angenehmer, als die Weitschweifigkeit” (Jenisch, i. h. 4).

¹⁵ I. h. 16 kk.

ingadozó.¹⁶ Jorgovics is megrója egyes szavaknak olyan dolgokra vagy tényekre való vonatkoztatását, amelyekkel csak távoli kapcsolatuk van, s így például elítéli, ha a német Redlichkeit szót — jobb híján — olykor a „credintă” szóval fordítják. Mindehhez azonnal hozzáfűzi azonban a szegénység magyarázatát is, utalván a román iskolák és könyvek szinte teljes hiányára.¹⁷ Garve elve érvényesül itt, aki mindenkor hangsúlyozta, hogy a nyelv a művelődéstől függ, s a művelődésnek kell fejlődnie, hogy a nyelv is tökéletesedjék. Jorgovics megállapításai mögött mindig ez a művelődéstörténeti távlat lebeg, amelyet egyetlen komor gondolat árnyékol még sötétebbre: az a tudat, hogy a románok az ősi latin műveltségtől végzetesen elszakadtak s ezért — amint mondja — az idők folyamán hajdani nyelvük sok-sok szavát „elfeledték”.

Éppen e ponton jött azonban Jorgovics segítségére Jenisch könyvének egy olyan fejezete, amely tárgyi okokból magyar vonatkozásban kevésbé hathatott s amelynek címe: „Bildsamkeit der lateinischen Töchter-sprachen.”¹⁸ Innen merítette Jorgovics azt a gondolatot, hogy a szókincs gazdagodásának egyik legfontosabb mozgatója a tudományos élet fejlődése, mivel — akárcsak napjainkban a dán Viggo Bröndal¹⁹ — Jenisch is a nyugati neolatin nyelvek nagy hajlékonyságát elsősorban a skolasztikus filozófia hatásával magyarázta. A nyugati nyelveket megtermékenyítő skolasztika s általában a nyugati szellemi élet távlatából csak egyetlen pillantást kellett Jorgovicsnak jóformán nyelvtan és szótár nélkül szűkölködő anyanyelvére vetnie, s azonnal észrevette tennivalóit, nyelvújítói kötelességeit.²⁰ Egyszersmind ráésmélhetett azonban arra is, hogy

¹⁶ I. h. 31.

¹⁷ Observ. 26—7.

¹⁸ Jenisch: i. m. 78 kk.

¹⁹ Vö. V. Bröndal, *Le français langue abstraite* (Copenhague 1938) c. tanulmányával.

²⁰ Már műve előszavában világosan kifejzi alapgondolatát:

a román nyelvben, neolatin származása révén, szintén benne rejlenek azok a tövek, amelyekből kiindulhat az egész szókincsnek latin szellemű gazdagítása. Már J e n i s c h hangsúlyozta a neolatin prae- és suffixumok nagy mozgékonyosságát,²¹ s J o r g o v i c s n a k nem kellett mást tennie, mint rájönni arra a gondolatra, hogy ha a franciában van *mettre*, *remettre*, *promettre*, *admettre* stb. akkor megeleveníthető a román *trimitre* igében rejlő *-mite* tö is és ennek mintájára a románban is bizvást képezhető *remite*, *prcmite*, *admite*, valamint az összes hozzájuk tartozó főnévi és egyéb származékok. E téren, a tövek megelevenítése terén elvitathatatlan J o r g o v i c s n a k bizonyos eredetisége, noha kétségtelen, hogy elgondolásához a neolatin alaktan és szóképzés természetes lehetőségei vezették.²² Egyébként az sem hagyandó figyelmen kívül, hogy magánál J e n i s c h n é l találhatott a szerbül feltétlenül tudó²³ J o r g o v i c s hasonló szócsaládokat, mégpedig a lengyel nyelvvel kapcsolatban. E táblázatok élénken emlékeztetnek J o r g o v i c s szószármaztatásaira.²⁴

„Amint a szavak, amellyekkel beszélünk és a név, amelyet hordunk, azt vallják, hogy a rómaiak utódai vagyunk, éppen úgy nekünk románoknak mai helyzetünkben az is kitűnik, hogy oly messze estünk a tudományok és a nyelv virágzásától, hogy most azok a tudós szók, amelyek nyelvünk gyökereiben még élnek, mai állapotunkhoz képest egyenesen idegeneknek tűnnek fel“ (Observ. XII. szltan lap).

²¹ I. h. 78.

²² Befolyásolhatták Jorgovicsot különféle olasz és francia szótárak és nyelvtanok is, ahol az azonos tövű rendhagyó igék ragozása egyazon minta szerint történt (vö. pl. A. Antonelli, *Nuovo dizionario italiano-tedesco e tedesco-italiano*. Vienna, 1785).

²³ Hogy Jorgovics a szerb nyelvre gyakran gondolt, arra nemcsak egyes szószármaztatásai utalnak (vö. 24. j.), hanem pl. az a körülmény is, hogy az „újság“ fogalmát a *novellele* vagy *novinele* szavakkal fejezi ki (Observ. 10). Az utóbbi nyilván a szerb *növine* átvétele.

²⁴ Egyetlen példa elegendő a párhuzam megállapítására:

Jenisch, 104:

Jorgovics, 51—3:

Czyn, -a, das Werk, die That Mitere, de la *mittere*, de unde
Uczynkowy, a, e, thätig — Praep. vinecel impreunat, tri-mitere

Ezekkel a szócsaládokkal Jorgovics kétségtelenül helyes irányban indult el, annál is inkább, mert ha elgondolásai bizonyos józansággal találtak volna követésre, a román nyelv latinós irányban fejlődött volna, de egyszersmind nem veszítette volna el a kapcsolatot a nyugati neolatin fejlődéssel sem. Jorgovics nagy érdemét éppen abban látjuk, hogy állandóan figyelemmel volt az olaszra és a franciára is, s nem pusztán a klasszikus latint vette újíításai mértékéül és forrásául, hanem az élő neolatin nyelveket is. Ezért lett újíításainak és személyes nyelvhasználatának határozottan neolatin színezete, ami tökéletesen megfelelt Garve elveinek,²⁵

U, bei, — gleichsam dabei	schicken, ca și trimitere.
seyn, zugleich thun.	Misie, <i>missio</i> , Absendung, Ab-
Naczynie, a, das Gefäßs — Praep.	șitu, cese dă la Soldați.
na, auf, hinauf, — gleich-	Amitere, <i>amittere</i> , verlieren,
sam wohinein man etwas thun	Amisie, <i>amissio</i> , die Einbüsse,
kann.	Admitere, <i>admittere</i> , herzulassen,
Poczynam, ich fange an —	sen,
Praep. po, auf, — gleichsam ich	Demitere, <i>demittere</i> , herablaffen
make mich dran.	Dimitere, <i>dimittere</i> , auseinander
Początec, tku, der Anfang. —	gehen lassen,
Przyczyna, y, die Ursache. —	Dimisie, <i>dimissio</i> , Loslassung,
Przy, bei, hinzu, das, was	Emitere, <i>emittere</i> , herausschicken.
macht oder wirkt, das etwas	Emisie, <i>emissio</i> , Herauslassung,
geschieht i. e. Ursache.	Emisariu, <i>emissarius</i> , Kundschafter,
Przczynam, sil, fürbitten —	ter,
gleichsam ich thue darzu, ver-	Committere, <i>committere</i> , anver-
einige meine Bitte des andern.	trauen,
Przcynek, nku, die Zugabe, stb.	Commisie, <i>commissio</i> , eine auf-
	getragene Verrichtung... stb.

²⁵ Vö. a következő fontos megállapítással: „Eine sich bildende Sprache nimmt von einer andern entweder einzelne Wörter oder Wendungen, oder eine gewisse Farbe an, die sich eher empfinden als deutlich erklären lässt“. I. m. II, 13. Jorgovicsnál határozottan olaszos alak *splendore*, *ardore* (bevezetés, IV—V. sztlap), *particulare*, *parziale* (56), *evidente* (40), *contingente* (71), *presente* (70) stb. A ma használatos *particular*, *parțial*, *evident* stb. inkább franciás alak, mint olaszos, tehát kétségtelenül idegenebb a román nyelv szellemétől, mivel a románban a szövégi magánhangzók jórészt megőrződnek (pl. *ferventem* > *fierbinte* stb.).

aki éppen ezt az átszíneződést helyezte a nyelvújítási elvek középpontjába.

Jorgovics azonban nyelvújítási elveinek kimondásakor is annyira józan volt, hogy — mint előtte Miron Costin, Cantemir és mások — őszintén bevallotta a román szókincsnek rendkívül kevert állapotát, tehát a nyelvi valóságot egyáltalában nem igyekezett leplezni vagy eltagadni. Még azon is töprengett, vajjon a román nyelv sok „szerb” eleme nagyobb szerb tömegek elromanosodásával magyarázandó-e.²⁶ Érezte, hogy a más népekkel való együttélés folytán ezek az idegen elemek természetes módon, szinte észrevétlenül áradtak a román nyelvbe, és eszébe sem jutott, hogy e folyamatot radikális eszközökkel máról-holnapra kiküszöbölje. Inkább higgadtan és nyugodtan feltette a kérdést: ha választanunk kell, hogyan alkossunk új szavakat, gondoljuk-e ki azokat magunk, vegyük-e neologizmusainkat egy „élő nemzettől, amellyel együtt élünk” vagy pedig nyúljunk le „nyelvünk gyökeréhez?”²⁷ Feleletében érdekesen indokolja miért nem fogadja szívesen a kölcsönszavakat: „Az idegen szavaknak — írja — nincsen nyelvünkben semmi gyökere... A mi szavaink viszont úgy folynak egyik a másiktól, ahogyan a tiszta víz ömlik a forrásból, ha nem kavarják fel.”²⁸ Gondot fordít tehát a szókincs szerves továbbfejlesztésére, s e gondolatot művében ismételten hangsúlyozza.

Jorgovics jól látja, hogy bármilyen óvatosan jár el, azért ebből mégis kétnyelvűség fog származni, vagyis elmélyül a szakadék a műveltek neologizmusokkal teletűzdelt nyelve és a népnyelv között.²⁹ Vállalja azonban a felelősséget, mert szerinte a reformnak valahol el kell kezdődnie, s a tudományok virágzásával az új szavak felülről

²⁶ Observ. 14.

²⁷ A neologizmusok három forrásáról u. o. 75. A második lehetőség felvetése („au să le luom de la o Nație vie, cu care treim”) valószínűleg elsősorban a magyar hatásra vonatkozik.

²⁸ Observ. 78.

²⁹ Observ. 76.

lefelé hatolva úgyis elterjednek majd a nép körében. Semmitől sem irtózik jobban, mint a kevert nyelvtől, s azoknak, akik a purizmus ellenében az angol nyelv tarka szókincsére hivatkoznak („dintru o limbă mestecată au infrumșețat limba lor”),³⁰ azt feleli, hogy az angol példa a románokra egyáltalában nem vonatkozhat: Angliában mindig virágzott a tudomány s ennek megfelelően gazdagodott a nyelv is, a románoknál viszont „a nyelv úgy elromlott, hogy vissza sem lehet hozni eredeti állapotába, mégis azonban a régi nyelv szolgálhat csupán a mai nyelv megjavítására”.³¹

Jorgovicsnak azonban még nem volt semmiféle román nyelvtörténeti távlata; mint kortársai, úgy ő is csak a kiindulási pontot, a klasszikus latint ismerte, s legfeljebb a neolatin nyelvekből következtetett a későbbi fejlődésre. Mégis hangtörvények, illetve „szabályos nyelvromlás” tekintetében nem állított fel oly merev szabályokat mint Klein, aki szerint az *-atio*, *-ationis* típusú szavak átvételének egyetlen mintáját a *rogatio* > **rogatione*, vagyis *rugăciune* szó nyújthatta. Jorgovics — talán önkéntelenül is bizonyos nyelvesztetikai elvek felé hajolva — képzett ugyan ilyen *-ciune*-végződésű főneveket (pl. *producțiune*, 46, *convențiune*, 42, *traducțiune*, 47, *percepțiune*, 50, stb.), de ezek mégis elenyésző kisebbségben vannak az *-atie*, *-itie* típusú, rövidebb, hangzatosabb alakokkal szemben (*nație*, I, *conversație*, 44, *occupație*, 44, *obligație*, sőt önálló képzésként *vezație* „Gesicht” 40, v. ö. olasz *viso*, francia *visage*).

Lehet, hogy az *-ație* képzővel kapcsolatban Jorgovics szeme előtt a szerb és horvát *-(ac)ija* végű szavak is lebegtek (pl. *komesija* ~ *komisija*, *kompensacija*, *komplikacija*, *koncesija*, stb. Rječnik V), de még bizonyosabb, hogy újításához maga a XVIII. századi erdélyi román

³⁰ I. h. 79.

³¹ I. h. 80. „Régi” nyelven azonban sohasem szabad a román nyelvnek távolabbi korszakait, tehát pl. a XVI. század nyelvét értenünk.

nyelvhasználat szolgáltatott biztos alapot. Ama dél-erdélyi, magyaros jellegű jövevényszórótegyben, amelyről fentebb szoltunk (22-3 l.), nem egy *-ație*-típusú latin elemre bukkanunk.³² E tekintetben Jorgovics nyugodtan meríthetett a nyelvszokásból, mert az így divatba hozott szavakban a csírázó román nemzeti érzés sem talált semmi kivetni valót. Kérdés azonban, eljárhatott volna-e szerzőnk hasonló módon az igék esetében is, vagyis átvehetett-e munkájába a *coreșpondălui*, *ghieștălui*-típusú magyar-latin igéket?

E kérdésre — az akkori román eszmevilág szemszögéből — határozottan nem-mel kell felelnünk s itt jutunk el Jorgovics nyelvújításának burkolt s inkább csak a sorok közül kiolvasható célzatosságához. Az ő latinosító iránya kétségtelen szembehelyezkedés volt a magyar nyelvi hatással; amint Klein és Sinkai a latin betűket, de nem a hagyományos magyar helyesírást alkalmazták, úgy Jorgovics is lefaragta a főnevekről az *-uș* és *-um* képzőket, s lenyesegette az igékről a magyaros *-ălui* végződést. Sehol a magyarság ellen nyíltan nem szólt, de mégis — bár tanulmányait Szegeden és Pesten végezte — valóságos ellenállást szervezett a magyar nyelvi hatás minden megnyilatkozásával szemben. E törekvés teljes céltudatosságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy nyelvkönyvének szókincsében magyar elemek egyáltalában nincsenek, kivéve a *chilin* és *deschilini* szavakat, amelyeket ő sem tudott jobbal helyettesíteni. Hogy Jorgovics e téren a maga csökönys

³² Ilyenek *ateștație* (1737: Stud. Doc. XII. 37, vö. *atistație* 1751: u. o. 60), *incomodație* (1749: u. o. XII, 51), *condiție* (1772: u. o. 185), *porție* (1772: u. o. 85), *apobație* (1774: Bianu-Hodos, i. m. II, 203), *fundatie* (1812: Stud. Doc. 204), stb. Téves tehát I. Jordan nézete, aki a román *-ație* képzőt kizárólagosan az oroszból származtatja (Bulletin Linguistique, IV, 12). Ez a tétel legfeljebb a Kárpátokon túlra s különösen Moldvára lehet igaz. Erdélyben — a szerb hatástól eltekintve — inkább az I. főnévragozás analógiájára gondolhatnánk az *instantie*, *gratie* típusú szavakkal kapcsolatban; az utóbbi Hátszegen már 1732-ben előfordul (vö. Stud. Doc. XII, 225).

racionalizmusával egészen hibásan járt el, az kétségtelen: a román nyelvből éppen a magyar szavakat, vagyis azt a jövevényszóréteget akarta kiszorítani, amely akkor, a XVIII. és XIX. század fordulóján az erdélyi szókincsben a legnagyobb művelődéstörténeti fontossággal bírt, amint arról magának Kleinnak kéziratosa, de gondozásomban csakhamar kiadásra kerülő szótára is tanúskodik.

V. A „LEXICON BUDENSE” KORA.

Természetes, hogy az erdélyi románok közömbösségét e korban, amikor még az „erdélyi iskola” tagjai sem részesültek népük részéről jóformán semmi támogatásban, Jorgovics tanácsai sem tudták máról-holnapra lelkes nyelvműveléssé változtatni. A román művelődésben ekkor még ilyen döntő fordulatok nincsenek; amint csakhamar elsekélyesedett és — egyes túlzó kísérletektől eltekintve¹ — egyre több engedményre kényszerült Kleinék etymologizáló helyesírása,² éppen úgy egyelőre pusztába kiáltó szó maradt Jorgovicsnak sokkal mélyebben átgondolt és szervesebben felépített nyelvművelő kísérlete is.^{3a} A nyelvújítás gondolatának magva azonban el volt már hintve, s a további fejlődés — a körülmények kényszerítő parancsa folytán — nem késhetett soká.

Már Jorgovics felállította azt az elvet, hogy az új szavakat nem lehet egyszerre mindenféle műben meghonosítani. „Máskép írnak és gondolkoznak az egyszerű emberek — mondta egy alkalommal³ — és máskép a tanultak. Ha tehát valaki ír, olyan szavakat kell kiválasztania, amelyek a tárgy megértetésére szolgálnak. Ha a

¹ Ilyen volt pl. a Körösi Istváné (*Orthographia latino-valachica*. Claudiopoli, 1805).

² Minderről l. Siegescu, i. m. 156 kk.

^{3a} Mint ismeretes Jorgovics szótárt is akart kiadni, de a románok közönyét látva csakhamar elkedvetlenedett (vö. I. Theodorovics-Nica, *Moralnice sentenții*. Buda, 1813. előszó).

³ Observ. 76.

tárgy egyszerű emberekhez szól, akkor az írónak olyan szavakat kell használnia, hogy megértsék azok, akiknek ír." E közérthető, népies írott nyelv eszményét folytatja Tichindeal Demeter, amikor 1802-ben elismeri ugyan Jorgovics érdemeit, de azért Obradović-fordításában mégis inkább a hagyományos és könnyen érthető szavakat használja.⁴ Ilyen tudatosan népiességre törekvő munka néhány évvel később az egyik, Budán megjelent gazdasági útmutató is, kétségtelenül magának Sinkainak tollából, aki pártfogóinak, a Vass-grófoknak birtokain szerzett tapasztalatait így akarta népe számára hasznosítani.⁵ Ezen aránylag szűk körben mozgó, népies szóhasználat azonban nem volt magasabb célokra elegendő; mihelyt az írók, vagy helyesebben e kor román tollforgatói valamely emelkedettebb tárgyhoz nyúltak, azonnal újítaniok kellett. Így járt el 1800-ban maga Molnár János is, amikor Milloտ világgtörténelmét dolgozta át románra; új szavait azonban zárójelben gondosan megmagyarázta.⁶ Még inkább erre az útra tért Jorgovics földije, Obradović Gergely, aki a „tudós” nyelvet oly céltudatosan művelte, hogy egyik, 1805-ben Budán megjelent művéhez kis „nyelvújítási szótárt” is készült csatolni. Pedig Obradović új szavai sem tanúskodtak túlzott merészségről; feltűnőbb szavak *înclinați* sau *plecați*, *subdați* adecă *suptpuși* 'alattvaló', *liniște* a *cea de comun* 'közcsend', *împreună-lucrare* 'együttműködés' stb. Számos *bună-* előtaggal képzett összetett szava van,

⁴ Idéz Bianu-Hodoș, II, 438. Itt jegyezzük meg, hogy Tichindeal ugyanitt kifejezetten utal Jorgovics munkájára, de újításait követni mégsem meri. Egy-egy neologizmusa, ami mégis kicsúszik tolla alól, kevésbé szerencsés (pl. *fiitoriu* 'jövő'). Tichindeal később is nehézkesen újít; 1808-ban azonban mégis használja a *traduție*, *țircumstanțiile*, *klvalitet*, *formos* szavakat, vö. Bianu-Hodoș, II, 526 kk.

⁵ *Povățuire către economia de câmp*. Buda, 1806. Legfeljebb olyan neologizmusok bukkannak fel benne, mint *comun* (45), *apriut* (47). Rengeteg viszont a magyar szó: *așău* (14), 'ásó', *țotcă* 'lapda' (7) < erdélyi *kotyka*, *goz* (15) < *gaz*, *șlétrom* (84) < *salétrom*, stb.

⁶ Vö. Bianu-Hodoș, II, 418.

így *bunăcredere* 'bizalom', *bunăpoliție* 'rendőrség', *bună-norocire a patriei* 'a haza üdve'. Egy-egy jövevényszava francia („*dezertéri sau fugăci*“ 'szökevény') vagy német eredetű (*burgermaister!*); olykor pedig felbukkannak szláv eredetű tükörszavak is (pl. *ținerea* 'állam' a szláv *deržava* nyomán, amint arra szerzőnk is utal).⁷ Obradovici azonban annyira átérti Jorgovics tanácsát, hogy az alacsonyabb néprétegeknek szánt gazdasági tanácsadójában már kevesebb neologizmust használ; legfeljebb olyanok tűnnek fel, mint „*suspiția sau îndoiala cu minte*“.⁸ Annál több itt a magyar jövevényszó,⁹ s ismét akad egy-két szerb jövevény is. Ilyen pl. a 'porosz tengermellék' elnevezése: „*pomoria Prusiei*“.¹⁰ Egyébként maga a román szókincs is gyarapszik új képzésekkel, mint *întrebuincios* 'hasznos' vagy „*alcătuire cuvînoasă*“ 'megfelelő forma' (vö. *cuveni* < *convenire*).

E korban egyébként lassan felbukkan már a fejlődésnek egy olyan tényezője, amelyről Jorgovics még egészen megelégedett. Pedig a nyelvműveléshez és különösen a nyelvújítási szók elterjesztéséhez nemcsak tudósokra, hanem írókra, költőkre is szükség volt. Az akkori román irodalmi viszonyok között azonban Erdélyben még olyan költői tehetségek sem támadhattak, mint a Kárpátokon túli Văcărescu-testvérek, legfeljebb többé-kevésbé jó ritmusérzékkel megáldott, népies verselők. Ezek viszont — mint a brassói Barac János — jórészt annyira csupán a nép számára írtak, annyira általános népművelési célkitűzéseket tartottak szem előtt, hogy merészebb neologizmusokhoz már csak ezért sem folyamodhattak. Barac legfeljebb passzív nyelvi reformhoz nyúlt: kevés magyar elemet

⁷ A mű címe: Datorințele a subdaților adecă suptpușilor. Buda, 1805. Az idézett szavak lelőhelyei: 10, 15, 24, 38, 51, 16, 43, 9, 50.

⁸ A kérdéses mű címe: Carte de mână pentru bine orânduita economie. Buda, 1807. *suspiția*: 65. Magyar elemek: *betegos* (117), *beteșug* (64), *deschilini* (75), *hambar* (71), *păsulă* (53), stb.

⁹ I. m. 86.

¹⁰ U. o. 1, 8.

használt és egyáltalában nem szőtte verseibe a Dél-Erdélyben elterjedt, magyaros hangzású latin elemeket sem. Divatos szókat, minden nyelvművelési szándék nélkül, egy erdélyi magyar színész, K o n c z J ó z s e f bőségesen használt C s o k o n a i „Béka-egérharcának” román átdolgozásában (1816),¹¹ de ez annyira elszigetelt jelenség, hogy ebben az összefüggésben nem kell vele részletesebben foglalkoznunk. Figyelemreméltóbb a marosvásárhelyi táblai assessornak, A a r o n V a z u l n a k K l o p s t o c k - átdolgozása: ennek előszavában a nyelvtisztítási hajlam — még egyelőre azonban új szavak gyártása nélkül — világosan kifejezésre jut.¹² A latin és olasz jövevényszavakra jóval később, 1821-ben ugyancsak A a r o n hívja fel a figyelmet: „Valóban a mi nyelvünk — írja ez alkalmommal — nem olyan gazdag, mint testvére, az olasz, s mint kettejük anyja, a latin nyelv; így tehát, eltekintve attól, hogy Európa más művelt nyelvei sem a multban, sem a jelenben, nem restelnek e két nyelvtől szükség esetén kölcsönszavakat átvenni, magától értetődik, hogy román könyvek írása közben nekünk sincs semmi okunk, miért ne fordulnánk néha nyelvünk édesanyjához és kedves nővéréhez. Annyit részrehajlás nélkül mondhatok, hogy a mi nyelvünk sem oly szegény, hogy idővel némi tetszetős gyümölcsöt ne teremhetne.”¹³

A haladóbb szelleműek lassan-lassan elérkeztek tehát a J o r g o v i c s hangoztatta eszményekhez, egyelőre azonban még rendületlenül állt az ortológia két fellekvára is. Az egyiket az egyházi kiadványoknak szigorúan hagyománytisztelő, minden újítástól idegenkedő nyelvállapota alkotta, a másikat pedig ama — többnyire tisztos korú — papi személyek támogatták, akik, ha már új szavakra fanyalodtak, legfeljebb a Dél-Erdélyben járatos magyaros

¹¹ Egy töredéket idéz Siegescu: i. m. 136 kk. A teljes szöveget közölte Moldován G. az *Ungaria* IV. évfolyamában.

¹² Aaron művének (*Patima și moartea Măntuitorului*. Sibiiu. 1808) előszavát idézi Bianu-Hodoș, II, 520.

¹³ Vö. *Istoria lui Sofronim și a Haritei* (Sibiiu, 1821), előszó (idézi Bianu-Hodoș, II, 368—9).

hangzású latin elemekig merészkedtek. Ezen iránynak legfőbb képviselője Bobb János, az ősz balázsfalvi püspök volt, Sinkai ismert ellenfele, aki még 1808-ban is szigorúan ragaszkodott ifjúsága nyelvi benyomásaihoz: ezen évben kelt körlevelében hemzsegni az olyan szavak, mint *notareș, status, prefectuș, diețeziș, dominiumul, capitulumul, bunumuri* stb. hogy a *fundălui, vizitălui*-féle igékről ne is beszéljünk.¹⁴ Ehhez a nyelvhasználathoz Bobb egyébként élete végéig ragaszkodott: 1822—23-ban Kolozsvárt, a református kollégium nyomdájában („In tipografia *Collegiumului Reformat*”) készült szótára az *-ălui* végződésű latin-magyar igéknek legszebb példatára.¹⁵ S ha így írt maga a püspök, aligha írhattak jobban papjai. Monorai János, a történetíró csergői pap például 1820 körül is habozás nélkül használt olyan szavakat, mint *vicarăș, ghegeneralış, tumultuș, Statușuri, pascvilișuri* stb.¹⁶ Természetesen a másik egyházban, az ortodoxoknál sem volt több újtó készség; Theodorovici János, pesti görögkeleti plébános 1824-ben is élt olyan szavakkal mint *fundușurile, publicumul* s efféle, elavult alakokért egy-egy erőltetett latinizmus sem kárpótolt (pl. *ghen* Românesc, de bun *ghen* născute Domnule stb.).¹⁷

Pedig az újtók óvatos reformjai annál inkább járhattak volna több eredménnyel, mivel a XIX. század két első évtizedében nem egy nyelvten törekedett már az írott román nyelv szabályainak végleges kialakítására. A legfontosabb közülük a Jorgovics elgondolásához igen közel álló Diaconovici-Loga aradi tanáré, 1822-ből. Vannak benne reminiscenciák Tempea nyelvtenából (pl. a két szám elnevezése: *singuratec — mul-toratec*), legtöbbször azonban bizonyos ingadozást ta-

¹⁴ Bobb körirata: *Înștiințare despre rădicarea capitulumului* in Blaj. Blaj, 1808. Előszavát idézi Bianu-Hodoș, II, 522—4.

¹⁵ Vö. Göbl L.: NyK. XVIII, 255 kk.

¹⁶ Monorai János kiadatlan művéről Găvănescu I. írt tanulmányt: Ioan Monorai. Un istoric ardelean necunoscut. Arad. 1938. Az idézett szavak u. o. 92—3.

¹⁷ Vö. Bianu-Hodoș-Simonescu, Bibliogr. rom. veche, III, 436.

pasztalunk az idegenből átvett nyelvtani műszó s annak szószerinti román fordítása között (a kötőszavak pl. „legatőre sau *copulative*, despreunatőre, sau *disiunctive*“, stb., a származékfőnevek „*deduse* sau *izvodite*“). Egy-egy beszédrész elnevezése meglepő: elég az *ajetiv*, *interjeŭă*, *preposiŭă* alakokra hivatkoznunk. Feltűnők a franciás *sujet* — *ojet* (!) alakok is. A régebbi *statuŭuri* alakot már a modern *staturi(le)* váltja fel.¹⁸ Teljesen Jorgovics-tól származik a latin eredetű szócsaládoknak prae- és suffixumokkal való gazdagítása; mint Jorgovics, úgy Diaconovici is „etymologiai szótárra“ gondol, ahol a származékok „gyökérszavak“ (*cuvinte de rădăcină*) köré csoportosulnának. Diaconovici példatára jóval gazdagabb, mintájáé; míg Jorgovicsnál a *scrie* (*scribere*) tö egyáltalában nem szerepelt, addig Diaconovicinál már van *adscriu*, *descriu*, *inscriu*, *conscriu*, *proscriu*, *rescriu*, *subscriu*, *transcriu* és származékaik.¹⁹ A Klein-féle merev hangtörténeti „törvények“ sajnos sokszor a javasolt új szavakra is rányomják bélyegüket, bár Diaconovici bölcsen habozik *stabil* és *stabil* (vö. *stabilis*) között (viszont főnévként csak ezt az alakot adja: *stabilitate*!). E téren távolról sem következetes: hol új szavakat is alávet a hangtörvényeknek (pl. *cujugări* „igeragozások“, vö. *coniugatio*; *cujugăii* „kötőszók“, vö. *coniunctio*), hol pedig régi szavakat akar visszalatinosítani (pl. *conprind* sau *cuprind*).²⁰ Sajnos e ponton is mintájára hallgatott: már Jorgovics hibáztatta pl. az *l > r* fejlődést (*solem > soare*), mivel eltávolította a románt a latintól és ellazította a szócsaládok tagjainak belső összetartozását.²¹ Diaconovici azonban el-

¹⁸ Diaconovici-Loga nyelvtana: *Grammatica românească pentru îndreptarea tinerilor*. Buda, 1822. Idézett példáink lelőhelyei: 63, 154—5, 50, 156, 169, 158, 137.

¹⁹ I. m. 140—1.

²⁰ I. m. 137, 133.

²¹ Jorgovics, i. m. 19. Említsük még meg, hogy Diaconovici is használja nyelvtani műszóként az *a deschilini* igét *desclini* változatban (65).

felelte, hogy Jorgovics kifejezetten a *proclamație*, *declarație* alakokat ajánlotta, tehát a jövevény elemek és a régi szavak között pontos különbséget tett!

Diaconovici felelős egyébként egy másik eltévelyedésért is: a nyelv ellatinosítása kedvéért, valamint egyéb meggondolások következtében nem egyszer önkényesen belenyúlt az alaktan rendszerébe is. Bár érdemül tekinthetjük, hogy a nyelvfejlődés egyes újabb eredményeit talán elsőnek jegyezte le,²² mégis kárhozzatnunk kell azt az önkényt, amely a *luam* alakból *luvam*-ot csinált, csakhogy jobban hasonlítson a latin *levamus*, *levabamus* alakokhoz!²³ Végül Diaconovici foglalta először nyelvtani rendszerbe a létige jelenének „új” ragozását is, ahol az első személy már nem *sânt*, hanem az arumén eredetű *escu* volt.²⁴

Ezen legutolsó alak azonban nem Diaconovici sajátja, hanem valószínűleg Major Péteré, a latinos triász harmadik és a nyelvújítás életében legtevékenyebb tagjáé, aki már Diaconovici előtt három évvel, 1819-ben használta. Mielőtt azonban e munkára rátérnénk, Major Péter pályafutásának és nyelvújítói tevékenységének néhány fontosabb állomását kell áttekintenünk.

Major, noha tanulmányait Rómában végezte, sokáig Erdélyben vidéki lelkész volt és a román tudományos törekvésektől távol, egészen papi hivatásának szentelte munkásságát. Egyházi jellegű művei természetesen tükrözik a balázsfalvi hagyományokat:²⁵ nyelvük régies és népies, legfeljebb itt-ott akad egy-egy fanarióta-korbeli újjörög jövevényt (pl. *peristasuri* 'körülmények' a szintén gyakori *țircumștanție* helyett). Sinkai után azonban Major a budai nyomda román kiadványai-

²² Az „Elementa” 1805-i kiadásában a létige (a fi) elbeszélő múltja még régiesen *el era*, *ei era* (49), viszont 1822-ben már *el era*, *ei erau* (87).

²³ I. m. 124.

²⁴ I. m. 87.

²⁵ Vö. *Propovedanii la îngropăciunea morților*. Buda, 1809. Előszó.

nak felülvizsgálója lesz, s amikor 1810—11-ben kiadja Budán egyházi beszédeinek gyűjteményét, címül már nem a hagyományos *cazanie* szót teszi, hanem beszédeit *prediche*-nak nevezi, azzal az indokolással, hogy ha már a szerbek átvették „ezt a régi román szót”²⁶ (!), meny-nyivel inkább illik, hogy a románok is a szláv elnevezés helyett ezt használják!²⁷ E megjegyzés Major nyelv-művelői tevékenységének kezdete. Két évvel később napvilágot lát Major fő műve: A románok dáciai eredetének története (Istoria pentru inceputul Romanilor in Dachia); ebben már határozottan kifejti a szláv szavak kirekesztésének elvét²⁸ s helyettük latin szavakat használ (pl. *cauză*, a hagyományos *pricină* helyett).²⁹ Szívesen merít az aruménból is, illetve az ott megőrződött latin elemekből: ilyen „*uruta patrie*”³⁰ a közönséges „*iubita patrie*” helyett. Ezen újító törekvéseket folytatja Major

²⁶ Vö. *prédika* (u Vojv.) 'die Predigt, sermo' (Vuk, Lexicon 587).

²⁷ Vö. *Prediche*. Buda, 1810. I, 5. sztlan lap.

²⁸ Erre a kijelentésre már Haneş rámutatott (i. m. 81, vö. Incep. 307).

²⁹ Incep. 17, 35, stb.

³⁰ Major arumén elemeit — amelyek a Pest-Budán megismert arumén egyetemi hallgatóktól származnak — legrészletesebben Pascu állította össze (i. m. 266, vö. még S. Puşcariu, *Părerile lui P. Maior despre limbă*. Anuarul Institutului de Istorie naţională. I, 118). Itt jegyezzük meg, hogy ugyanebben a korban az erdélyiek latinos irányzata hatott viszont az aruménokra is. Így Boiagiu 1813-ban Bécsben megjelent nyelvtanában (Romanische, oder Macedonowlachische Sprachlehre) vannak nemcsak úgörgög, hanem latin és olasz elemek is, pl. egyrészről *absencie*, *diferencie*, *cancelarie*, *contentacie* (vö. P. Papahagi kiadásával, 170, 186, 17, 184 stb.), másrészről *alegreacă* (217), *delicatesă* (183), *limpideacă* (207), stb. Tipikusan Klein elveire utal *administraciune* (176), *condignacione* 'emelet' (164), *condicione* (235), stb. Érdekes, hogy néhány alak a magyaros -ezést mutatja, így *ashpectulu* (222), *dishputacie* (198), *proshpectu* (184). Szinte humorosan hat arumén szövegben egy-egy német közvetítéssel átkerült francia divatszó, pl. *sharmant* (304). A Márton József szótárait követő s ugyancsak szótáríró arumén N. Ianovici neologizmusairól l. Th. Capidan: *Un lexique macédo-roumain en cinq langues*, de 1821. *Langue et Littérature*: I (1941), 102 kk.

többi eredeti művében s különösen olaszból készített fordításaiban. Ezen utóbbiak közül legalább egyet érdemes röviden megvizsgálnunk.

• Csak néhány lapot kell olvasnunk Major Téli-maque-fordításából,^{30a} s azonnal látjuk, hogy ez az olaszból átültetett munka tudatos nyelvművelő törekvéseket tükröz. Igen sok szó — amelyet zárójelbe tett közérthető szavak magyaráznak — már ugyanabban a hangalakban jelentkezik, ahogyan ma használatos; ilyenek *maestros*, *port*, *armată*, *curioasă*, *curiozitate*, *ocazie*, *popoare*, stb.³¹ Mások viszont — de szerencsére csekély számban — az álnépies fejlődés bélyegét viselik magukon; e csoportba tartozik *scopurele* (stânice de pîiatră, a latin *scopulum* nyomán), *colune* (hibás átmeneti alak *columna* és *colonna* között), *șerbim* (*slujim* helyett) és még néhány más szó.³² Határozottan elavult alak *ecu* a mai *ecou* helyett, valamint egy-egy görög szó, mint *navarcu* (cârmăciu cel mare a corăbiei) s olyan olaszosságok, mint *isolă* (ostrovul), *esperiință*, *corață* (pieptăriu de fier) stb.³³ Meglepő, hogy időnként Major-nak még olyan latinizmusokat is magyaráznia kell, mint *libertatea* (volnicia)!³⁴ Egy-egy neologizmus lehet felesleges (mint *muri* a hagyományos *ziduri* helyett), de általában az összes neologizmusok átgondolt rendszerességről tesznek tanúságot és — ami eddig példátlan az erdélyi román nyelvújítás történetében — szinte valamennyi hangzatos, a nyelv zenéjébe jól beleilleszkedő újítás. Egyébként is Major prózájában határozottan van valami zengzetesség, ami a francia eredeti hajlékony, szelíd bájának távoli mása. Legyen szabad egyetlen mondatot idéznünk:

Fénelon	Major
En disant ces paroles, il	Aceste zicându, se duse

^{30a} Intâmplările lui Telemah. Buda, 1818.

³¹ I. m. 4, 5, 15, 16, 33, 19, stb.

³² I. m. 5, 7, 26, stb.

³³ I. m. 4, 17, 24. További felsorolást ad Pascu, i. m. III. 273—4.

³⁴ I. m. passim. Vö. még *liber* (volnic), 226.

fit à Vénus un souris plein de grâce et de majesté. Un éclat de lumière semblable aux plus perçants éclairs sortit de ses yeux. En baisant Vénus avec tendresse, il répandit une odeur d'ambrosie dont l'Olympe fut parfumé.

cătră Venere cu o gratiósă (drăgălaşă) şi maestósă zimbire; o scânteitoare lumină asemenea celor mai pătrunzătoare fulgere scăpăra din ochii săi, şi cu drăgoste sărutând pre Venere răsuflă un miros de dulce ambrosie, de căre tot Olimpul ră-mase miresmit.³⁵

Major Télémaque-fordítása valóságos gyakorlati igazolása annak az elvnek, amelyet ugyanő már 1813-ban kifejtett, az erdélyi román egyház történetében: „Mostanáig csak alacsony dolgokról szoktak beszélni román nyelven, olyasmiről, amiről minden vénasszony beszél. Ha a magas tudományokban nem állnak rendelkezésünkre egyes szavak, akkor — amint a görögöknek szabad a hel-lén nyelvből s a szerbeknek, oroszoknak a könyvekben levő szláv nyelvből kölcsönözni, — úgy mi is joggal segíthetünk magunkon hol a szabályos latin nyelvvel, hol az olasszal, franciával, spanyollal...”³⁶ Major mögött is ott lebegett tehát az a tágas neolatin világ, amely Jor-govics ihletője volt, s ezért őt sem lehet egyoldalú, merev latinosítással vádolni. A látóhatár csak később szűkül meg, az erdélyi nyelvújítás második nemzedékének elfogultsága folytán.

Major azonban nemcsak gyakorlatilag ment leg-messzebb a nyelvújítás keresztülvitelében, hanem irányt szabott elméleti munkáival is. Nyelvtanából csak töredé-kek maradtak fenn,³⁷ annál fontosabb azonban 1819-ben Budán kiadott tanulmánya: „Orthographia Romana sive Latino-Valachica”, amely a maga korában éppen oly ha-tárkő, mint volt húsz évvel azelőtt Jor-govics köny-vecskéje. Fontosságát szerzője is érezte, ezért hat év múlva ismét kiadta, a Lexicon Budense bevezetéseként.

Eltekintve a szorosan vett helyesírási résztől, amely világosan kifejtette, miért felel meg a követelményeknek

³⁵ I. m. 241.

³⁶ Istoria beseariceii Românilor. Buda, 1813. 183.

³⁷ Pascu, i. m. 260.

jobban az etymologikus írásmód, mint akár a magyaros, akár a németes fonetikus helyesírás,³⁸ az „Orthographia” jelentősége két körülményben rejlik:

1. Quintilianusból és különösen Ciceroból kiindulva („aliud esse Latine, aliud grammaticae loqui”, De orat. 1.5) élesen ráirányította a figyelmet a népi latin nyelvre, mint a román és valamennyi neolatin nyelv közös ősére.

2. Belevéste hosszú nemzedékek történeti és nyelv-művelői tudatába a magyarországi humanistáknak néhány olyan megállapítását, amely az egész további fejlődésre döntőleg hatott.

Ami az első tételt illeti, az korában valóban oly ritkán felbukkanó gondolat, hogy pontos forrásaira érdemes lenne egyszer rámutatni. Annyi bizonyos, hogy Major a népi nyelv felé elsősorban az ókori nyelvtanírók megjegyzései vezették; emellett azonban valószínű, hogy talált efféle eszméket olasz szerzőknél is. Leonardo Bruni (Aretino) már a XV. század 30-as éveiben utalt a népies latin s a neolatin nyelvek szoros kapcsolataira.³⁹

Még fontosabb azonban a második mozzanat. Major nemcsak azt tudja és vallja, hogy Nyugat neolatin nyelvei azért gazdagok, mert mindvégig megőrizték kapcsolatukat a latinitás legfőbb várával, a római egyházzal,⁴⁰ hanem azt is számon tartja, hogyan vélekedtek Erdély régi humanistái a neolatin nyelvrokonságról, különösen pedig az olasz és a román nyelv hasonlóságáról. Fő forrása e téren Toppeltin volt, akinek szavait mind a helyesírásról

³⁸ „Nam, sive Hungarorum inducatur Orthographia, sive Germanorum, immaniter obscurabitur Valachica lingua”. Lex. Bud. Praefatio. III.

³⁹ Major nyelvészeti gondolatait, némi túlzással, Pușcariu jellemezte: Părerile lui P. Maior despre limbă. Anuarul Institutului de Istorie Națională. I, (1922), 109 kk. Leonardo Bruni elveire nézve vö. H. Meier, Die Entstehung der romanischen Sprachen und Nationen. Frankfurt a. M. 1941. 9.

⁴⁰ Lex. Bud. 68 (Dialog pentru începutul limbii rom.).

szóló értekezésben, mind a *Lexicon Budense* bevezetésében idézte:

„Existimo, antequam Dantes, Boccatus et Petrarca ex Barbarismis Longobardorum, Gallorumve et familiaris Latini sermonis reliquiis, novam hanc Italogum, elegantem et pene divinam, composuissent Valachicam Italicae linguae, per omnia similem fuisse.”⁴¹

E megállapítás az írók nyelvalkotó szerepét oly határozottan kidomborította, hogy valósággal iránytű lehetett volna az erdélyi román nyelvűvelők számára, ha — e hatalmas program megvalósítására — náluk is akadt volna egy Dante, egy Boccaccio, vagy egy Petrarca...

Ugyancsak mély hatást gyakorolt Majorra Kovácsóczy Farkasnak, Erdély szerencsétlen sorsú kancellárjának nyilatkozata, amelyre szintén Toppeltin nyomán hivatkozott:

„Covacius quoque in Dial. de administr. Regn. Transylv. observavit, vernaculum istorum Valachorum sermonem plus fere in se habere Romani et Latini sermonis, quam praesens Italogum lingua”.⁴²

Ebből merítette a latinos iskola azt a meggyőződést, hogy a román nyelv az ősi népi latinságot a maga teljes tisztaságában őrizte meg, s inkább „az olasz nyelv és a többiek változtak...”⁴³ Major azután még ennél is tovább ment és a népi latinságot, amely szerinte legtökéletesebben a román nyelvben őrződött meg, a klasszikus latin nyelvénél is régebbi, ősi nyelvállapotként tüntette fel, tehát lelkesedésében valósággal megfordította a genealógiai viszonyt a román és latin között. Ugyanakkor azonban — s ez mégis bizonyos józanságra vall — felismerte ama későbbi rétegeknek, mai kifejezéssel „szupersztrátum”-oknak szerepét is, amelyek az egyes neolatin nyelv-

⁴¹ L. Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum*. Leyden 1666. nyomán idézi *Lex. Bud.* 66.

⁴² *Lex. Bud.* 69. Ezen idézet már előbb ismeretes volt a moldvai krónikások körében is, így Miron Costinnál.

⁴³ *Lex. Bud.* 71.

vek tisztaságát megzavarták s az olasz esetében rámutatott a longobárd, a román fejlődésben pedig a szláv hatás döntő fontosságára.⁴⁴ „Mint a korom” takarták el — Major szerint — ezen idegen hatások a román nyelv latin elemeinek „nemes vonásait” (boerésca lor față).⁴⁵ S ha a cél az volt, hogy ezt az elsüllyedt latinságot felszínre hozzák, akkor a román szerzők megint magyar humanistákra támaszkodhattak, s köztük egy olyanra, aki — román származása révén — az erdélyiekhez különösen közel állt. Oláh Miklósról gondolok, aki „Hungaria” című művében, amelyet Bél Mátyás 1735-ben adott ki s amelyet Klein Ince püspöktől kezdve Sinka-ig annyi román forgatott, a román nyelvről a következőket mondta:

„Sermo eorum et aliorum Valachorum fuit Romanus, ut sunt coloniae Romanorum: nostra tempestate maxime ab eo differt, praeterquam quod multa eorum vocabula Latinis sunt intelligibilia.”⁴⁶

Ettől a megállapítástól már csak egy lépés kellett a következő tételig: ki kell tehát küszöbölnünk a román nyelvből mindazon idegen elemeket, amelyeket a többi latin népek, tehát az olaszok, franciák, spanyolok nem értenek meg.

Magyarországi humanisták műveiből összerakható tehát a román nyelvújítás egész ideológiája, amely talán ott villódzott már az 1780-i „Elementa” mögött, de világos megfogalmazáshoz csak most, Major tolla alatt jutott. Idézeteink közül azonban — bár számukat amúgy is sokszorosán megnövelhetnők — hiányzik még egy, amelyre a nyelvharc idején, különösen pedig a XIX. század második felében, az erdélyi románok sűrűn hivatkoztak. E gondolat Bonfini-ből származik és népszerűsítője

⁴⁴ I. m. 83—4 és kk. E gondolatnak is humanista előzményei lehetnek: már Flavio Biondo az olasz népnyelv kialakulását a gót és vandál betöréssel magyarázta. Vö. Meier, i. h.

⁴⁵ Lex. Bud. 72.

⁴⁶ Hungaria, 1735. 28.

különösen Szilasy Gergely volt, a nyelvi dáko-romanizmus utolsó kiemelkedő képviselője:⁴⁷

„Quamquam variae barbarorum eruptiones — írta Bonfini⁴⁸ — Daciam, populi Romani provinciam et Geta-
rum regionem una cum Pannoniis inundassent, colonias
tamen legionesque Romanas, quae recenter excreverant,
non potuisse interire. Inter barbaros obrutae, Romanam
tandem linguam redolere videntur, et ne omnino eam
deserant, ita reluctantur, ut non tantum pro vitae,
quantum pro linguae incolumitate cer-
tasse videantur. Quis enim assiduas Sarmatarum
inundationes et Gothorum, item Unnorum, Vandalorum et
Gepidorum eruptiones Germanorum excursus et Longo-
bardorum si bene supputarit, non vehementer admiretur
servata adhuc inter Dacos et Getas Romanae linguae
vestigia?”

A „non tantum pro vitae, quantum pro linguae in-
columitate”-elv eszményi lendülete is csak itt, a ma-
gyar humanizmus éltető levegőjében tudott kikristályo-
sodni, s ezért joggal állíthatjuk, hogy ha az erdélyi tanult
románok mögött nem lebegtek volna a magyar humaniz-
mus sokévszázados hagyományai, a román nyelv tudatos
visszalatinosításának gondolata ebben a formában soha-
sem alakult volna ki.

A nyelvi latinitást azonban elméleti tanulmányok,
nyelvtanok mindig csak töredékesen tudták érvényre jut-
tatni. A nagy tett, a nyelvművelésnek első döntő fegy-
verténye mégis csak egy terjedelmes szótár megjelenése
lett volna. Ezen dolgozott Jorgovics, Budai-
Deleanu,⁴⁹ az arumén Janovics⁵⁰ és annyi más

⁴⁷ *Renascerea limbei romanesci*. Kolozsvár, 1879. 19.

⁴⁸ Bonfini, *Decas* II.

⁴⁹ Budai—Deleanu szótáráról már Sinkai megemlékezett az „*Elementa*” 1805-i kiadásának előszavában. Vö. legújabban P. Stroe: *Revista Fundațiilor Regale*, 1942. 45 kk.

⁵⁰ Janovics szótárával, amelynek magyar és német része Márton József valamelyik szótárának nyomán készült, V. Papacostea foglalkozott (*Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici Revista Istorică Română*. IX. 314 kk.). Vö. még fentebb, 30. j.

szerző. Klein Sámuel a 800-as évek elején keserűen panaszkodott egyik levelében, hogy minden nyelvnek van már szótára, csak a románnak és cigánynak nincsen. S volt is magának a latinos iskolának egy nagy kéziratos szótári kísérlete, amely — Páriz-Pápai latin szótárából kiindulva — Klein, Molnár János, Kolosy és Kornéli kezén alakul nemzedékről-nemzedékre,⁵¹ míg nem a munkát Major vette kezébe és több munkatárs segítségével végül is, oly lezárt egységgé gyúrta, hogy 1825-ben megjelenhetett a románok első reprezentatív nyomtatott szótára, a „Lexicon Budense”.

E műre valóban hatalmas szükség volt; olyan hiányt kellett betöltenie, amelyet a 20-as évek szótári kísérletei, szerényebb terjedelmüknél fogva, alig-alig tudtak feledtetni. Sok volt köztük az elvi eltérés is: Molnár János, nyelvtana hagyományaihoz híven, a megoldást még inkább a magyaros latin elemek irányában kereste,⁵² Clemens viszont — szebeni szász létére — a magyar hatástól többé-kevésbé elfordult és szótárába annyi újjörög elemet vett fel, éppen most, a fanarióta-korszak elmúltával, hogy nyelve már a szótár megjelenésekor kissé elavultan hatott.⁵³ Ugyanezen évekből származik Bobb-

⁵¹ A Lexicon Budense keletkezésének történetét összefoglalta Pascu, i. m. 32 kk.

⁵² E kis szótár (Deutsch und Wallachisches Wörterbüchlein — Vocabularium nemțesc și românesc. Hermannstadt, 1822) nyelvészeti értékelése egyelőre megíratlan, pedig sok érdekes adatot találunk benne. Magyaros latin elemei pl. *bikbisch* 'Dose' (30), *musicusch* (92), *zirkulusch* (27), *arithmetikusch* (103), *componălui* (151), *envitêlui* (34) stb. Sok magyar eleme közül figyelemreméltó *almariu* (75), *bitschului* (111), *bulgui* (21), stb. Neologizmusai közül idézzük a következőket: *adres* (11), *amoreza* (153), *execizie* (42), *iluminazie* (73) stb. Feltűnő a *regio* szó átvétele: nem *regiune*, mint manapság, hanem *reghe* (51). A *ti*-hangcsoport ejtése magyaros v. németes, pl. *simplițitate* (33; Majornál *simplicitate*, Telemah).

⁵³ A. Clemens román-latin szótárából idézhetünk sok, egyébként jóformán ismeretlen újjörög könyvszót, pl. *anadiplosis* 'Verdopp-lung' (10), *anachefalosis* 'Wiederholung' (10), *dissidemonie* 'Aberglaube' (194), stb. Latinizmusok *apriat* a magyarországi latin *aperte* nyomán (11), *advocat* (4), *residentie* (116), stb. Különös, visszakö-

nak már tárgyalt szótára, valamint I s z e r műve, amely a magyar hatásnak ismét jelentős teret engedett.

Mindebből világos, hogy a purizmus nyelvi eszménye még 1825-ben sem volt gyakorlatilag keresztülvihető. Lehetett okkal-móddal latinosítani, de a nyelv e l l a t i n o s í t á s á r ó l még szó sem lehetett: a rég meghonosodott jövevényszavak tömegét nem lehetett máról-holnapra latin és olasz elemekkel felváltani. Ezért M a j o r is — kissé talán elvei ellenére — engedményekre kényszerült: a magyar elemek közül legfeljebb azokat rekesztette ki, amelyek csupán a Partiumban, a legerősebb magyar hatás alatt álló vidékeken voltak használatosak.⁵⁴ Merőben új szókat alig javasolt; még kedvenc arumén jövevényszavai sem kerültek be a szótárba.⁵⁵ S tekintsük például a C betű elejét: az olyan szavak mint *cabalista*, *cabinet*, *cacao*, *cadavru*, *cadet*, *canapeu*, *catedră* feltétlenül közkeletűek lehettek, s nem M a j o r nak kellett jönnie, hogy meghonosítsa őket a művelt, vagy legalább is írástudó románok nyelvében. Szótárunk inkább a neologizmusok elvszerű felvételében mutat haladást: többnyire kerül az -uș, -um-végződéseket, igen helyesen jobbnak tartja az -ație, -iție képzőt a rosszhangzású „ăciune alaknál (tehát *condiție*, *convenție*, *conversație*, stb.) s az igék végéről is következetesen lehántja a magyaros -ălui képzőt, tehát a *comend* alakot ajánlja a régebbi *comăndălui* helyett. Mindez persze nem annyira nyelvtisztító, mint inkább a

vetkeztetett alak *poez* 'Gedicht' a közönséges *poesie* 'Dichtung' mellett (103). Érdekesebb magyar jövevényszók *vocșuire* 'voksolni, szavazni' (27), *leșuesc* 'lesni' (73), *heleduesc* 'retten' (150) stb.

⁵⁴ E szélső nyelvjárásokat Major határozottan elítélte; „az olasz nyelvnek igaz természetét — írta a Lex. Bud. bevezetésében (83) — a lombárdok és friuliak között keresni annyi, mintha valaki a tiszta román nyelvet azon románok között keresné, akik Magyarország, vagy az oroszok határai felé laknak” (A ceres firea linbei Italiană que adeverată intră Lombardi, si intră Furlani, atântu face. qua quând ar căuta quineva linba Română que limpede intră Români quei que locuescu spre marginile Ungariei, au a Rusilor”).

⁵⁵ Így pl. az aruménból átvett *ghente* is csak a bevezetésben fordul elő (73). Vö. még Pascu, i. m. 268.

nyelvszokást szabályozni kívánó törekvés, s ezért vált később lehetségessé, hogy egy túlzó purista — éppen a fentebb említett Szilasy Gergely — a „Lexicon Budensét” „népnyelvi gallimatias”-nak bélyegezze.^{55a}

Major tehát — természetesen igen okosan — nem mert gyökeresen elszakadni a népnyelv és a műveltebb köznyelv kettős talajától, s arra sem volt hajlandó, hogy a Kárpátokon túl divatos újjörög szavakkal kísérletezzon. Valamiképpen azonban a latin származásnak immár egyre jobban kikristályosodó mítoszát is érvényre kellett juttatnia, annak ellenére, hogy szótárában megtartotta a román szókinsnek számra a latin elemeknél lényegesen több magyar és szláv elemét. E ponton avatkozott a szemfényvesztés, a pusztán látszatot teremtő illúzió másodsor is a román nyelv művelők munkájába. Amint előbb történeti helyesírást akartak teremteni, latinbetűs helyesírásuk igaz történetének figyelembe vétele nélkül, úgy most még kétségbeesettebb kísérlethez nyúltak: olyan szókat, amelyeknek magyar eredete minden magyarul tudó román számára nyilvánvaló volt, mindenféle hangtörténeti „csellel” latinból próbáltak származtatni. Így lett *copârșeu*, vagyis *koporsó* szavunk átvétele a latin *cooperio* származéka, s ezért kapcsolta Major az *aldui* 'áld' igét is a latin *allaudo* tövéhez. Vagy idézzük Erdély román nevének, az *Ardeal* alaknak Major-szerkesztette etymonját:

„A civitate Ardisiu, vel Argisu, vel forte a Lat. Ardelio, id est homo inquietus”.

Hasdeu, a jeles történész később felháborodva tiltakozott e romantikus származtatások ellen és egyszerűen nem értette létrejöttüket, hiszen Major és társai „tudtak magyarul is!”⁵⁶ Mi törekvésüket jobban megértjük: az abszurdumokba tévedő és a történeti igazsággal

^{55a} Vö. *Renascerea*, 35.

⁵⁶ B. P. Hasdeu, *Istoria critica a Romaniloru*. Bucuresti, 1875. I, 50. Maiorék magyarellenés etymoglogizáló törekvéseit legutóbb szellemesen aposztrofálta G. Călinescu („*birăul* unguresc e un *vir magnus*”. *Istoria literaturii rom*. București, 1941. 69).

egyáltalában nem törődő légvár-alkotás az egész dákoromán mítosznak — úgy látszik — napjainkig állandó vonása maradt.

Persze — öröm az örömben — egy-egy magyar vagy szláv eredetű szónak éppen azért kegyelmeztek meg az erdélyi nyelvművelők, mert tévesen latin eredetűnek vélték. A „Lexicon Budense” magyarázza meg például, miért használta Jorgovics, Diaconovici és több más nyelvtanító oly sűrűn a magyar eredetű *deschilini*, *desclini* (vö. *külön*) igét. Szótárunk ugyanis ezt latin eredetűnek vallja és a latin *desclino* alakból származtatja. Éppen így kapott kegyelmet a szláv *vorba* 'szó', amelyet a latin *verbum* egyenes leszármazottjának vélték.

Mindezen naív etymológiai kísérletek persze nem teljesen elszigeteltek; hasonló próbálkozásokat már Bobb-nál is találunk. A „Lexicon Budense” esetében csupán azért esnek súlyosan latba, mert többé-kevésbé hamis színben tüntettek fel a külföld előtt egy olyan szó-kincset, amely — magyar elemeinél fogva — mégis a románság körében megnyilatkozó magyar befolyásnak bizonyítéka volt. Ha meggondoljuk, hogy a „Lexicon Budense” a romanisztika megteremtőinek, különösen pedig Dieznek fő forrása volt a román nyelvre nézve, akkor egyszerre világos lesz előttünk az a tény, hogy az erdélyi románoknak már 1825-ben sikerült, mégpedig a budai magyar Egyetemi Nyomda kiadásában, az európai közvélemény elé tárniok egy olyan munkát, amely népük művelődéstörténeti multját hamis színekkel ruházta fel. Az igazság azonban ez esetben is hamar diadalmaskodott az ábrándon: amikor egy év múlva Alexi János fogalmi körökre osztott szójegyzéket csatolt igen jó nyelvtanához, e szójegyzék, mind fogalmaival, mind azok elnevezésével, ismét a magyar művelődés döntő hatását tükrözte.⁵⁷ Mivel pedig tudjuk, hogy Alexi nyelvtana eljutott egyrészt angol és német, másrészt olasz nyelvészek ke-

⁵⁷ Vö. Gáldi L., Egy elfeledett oláh-latin szójegyzékről. *Me-
lich-Emlékkönyv*. Budapest, 1942. 82 kk.

zébe,^{5N} e könyv elterjedése bizonyos mértékben kárpótolt a „Lexicon Budense” áltudományos, illúziókra épített eredményeiért.

VI. A MÁSODIK NEMZEDÉK.

A „Lexicon Budense” megjelenése után ismét felmerült az a probléma, amely Jorgovics fellépéséhez fűződött: megint minden azon múltott, hogyan visszhangoznak tovább Major gondolatai kora közhangulatában és hogyan termékenyítik meg az utódok nyelvészeti nézeteit. Talán nem csalódunk azonban, ha azt állítjuk, hogy Erdélyben a latinos iskola működéséből inkább a történeti vonatkozású eredmények váltak népszerűvé, a helyesírási és nyelvművelési reformok sokkal kevésbé. A 20-as évek vége felé az első határozott hang nem Erdélyből, hanem Havaselvéről jön. Már 1825-ben — a Lexicon Budense megjelenésének évében — a társadalombíráló Mumuleanu mélyen sajnálta a „román nyelv szegénységét” és latin jövevényszavak átvételét ajánlotta,¹ 1828-ban pedig Heliade-Rădulescu János, a havaselvi nyelvművelés megindítója domborította ki az erdélyi szerzők érdemeit Nagyszebenben megjelent nyelvtana előszavában.² E nyelvtan nemcsak helyesírási reformot jelentett, amennyiben szakított egész sereg felesleges cirill betű használatával, hanem az első olyan munka, amely a Kárpátokon inneni és túli neologizmusok problé-

^{5N} Alexi angol olvasója Bruce-Whyte volt, akinek románbarát nyilatkozatait Szilasy igen sokszor idézte, többek közt a 47. j.-ben említett művében is; olasz részről viszont Carlo Cattaneo hivatkozott 1830-ban Alexire (vö. C. Tagliavini, Un frammento di storia della lingua rumena nel secolo XIX. Roma, 1926. 12). Egyébként Diez is használta Alexi nyelvtanát (vö. Ionaşcu, i. m. 160).

¹ P. Mumuleanu, *Characteruri*, Bucureşti, 1825. előszó (idézi Bianu—Hodoş—Simonescu, III, 471).

² I. Eliad, *Grammatica românească*. (Nagyszeben), 1828. Előszavát idézi Bianu—Hodoş—Simonescu, *Bibl. rom. veche*, III, 579 kk.

máit is egységes szemléletben foglalta össze. Mivel *Helia de* az erdélyi nyelvállapotra állandóan tekintettel volt s jelentős hatást gyakorolt a további erdélyi fejlődésre, elgondolásait érdemes megismernünk.

Alkossunk új szavakat, vagy vegyünk kölcsön neologizmusokat, ez *Helia de* első kérdése a nyelvművelés tekintetében. *Helia de* teljes határozottsággal a jövővényszó mellett foglal állást, és igen helyesen, mert *discioner*, még ebben a franciás alakban is, mégis csak értelmesebb szó, mint az erőltetett *cuvintelnic!* A belső szóképzés elítélése természetesen nyílt hadüzenet az erdélyi németes és magyaros tükörszavaknak. A harcias kedvű *Helia de* élesen támadja azonban mindazon hang- és alaktani sajátságokat is, amelyek nem az egész román nyelvterületre, hanem csak egy-egy vidékre jellemzők. A görögös *recomandaris* (Havaselve-Moldva) és a magyaros *recomăndălui* alakot (Erdély) egyaránt elveti: szerinte az igéket mindig azon ígeragozásba kell besorozni, ahová a latinban tartoztak. Tehát a helyes alak: *recomanda*. Éppen így helytelen az erdélyi *pretendălui* és a Kárpátokon túli *pretenderisi*: a helyes alak *pretende*, vagy még inkább *pretinde* „a nyelv szelleme és természete szerint” (*după geniul’ și natur’a limb’i*).³ A főnevek *-os*, *-uș*, *-on*, *-um* végződése elvetendő: *patriotismos* éppen oly rossz, mint *colleghium*, *privileghium*. Mondjuk így: *patriotismu*, *coleghiu*, *privileghiu*, vagy még inkább: *colegiu*, *privilegiu*.

Az elmondottak alapján könnyű megállapítani, hogy *Helia de* sem alkot eredeti szabályokat, inkább csak egy olyan nyelvszokást kodifikál, amelyet helyesnek tart a sok helytelennel szemben. Lényegében véve ama mérsékelt adaptált alakok használata mellett tör lándzsát, amelyekkel már eddig is találkoztunk. Ilyenek voltak — éppen a 20-as években — *Clemens* és a *Lexicon Budense* neologizmusai is. *Helia de* nak volt azonban

³ I. h. 590.

egy távolabbi ihletője is: Jorgovics. Nyelvtanában ezt írja róla:

„Minden dicséretre méltók azok a tanácsok, amelyeket a román nyelv megjavítása végett Jorgovics adott Budán nyomtatott munkájában, a múlt században.”

Ha meggondoljuk, hogy később Heliade Jorgovics művét újra kiadta,⁴ megerősödünk abban a meggyőződésben, hogy Jorgovics nézeteit legjobban Heliade értette meg, s ő fogalmazott meg elsőnek olyan elveket is, amelyeket Jorgovics nem mondott ki, csak példákkal érzékeltetett. Heliade nyelvművelő tevékenysége tehát kétségtelenül erdélyi fogantatású, sőt későbbi olaszos iránya is lényegében véve Major olasz színezetű kölcsönszavaiban gyökerezik.⁵

Heliade nyilatkozata a nyelvújítás problémáit, valamint az irodalmi nyelv egységének minden átfogó kérdését véglegesen tisztázhatta volna, ha kellően kifejlődött román irodalmi élet az efféle bölcs tanácsok továbbgyűrűzését biztosította volna. Román szellemi élet azonban még most sem volt, csak elszigetelt, alkalomszerűen felbukkanó próbálkozások, amelyek inkább folytonos újrakezdésnek, mintsem szerves továbbfejlődésnek tűnnek fel. Ez magyarázza Major tisztultabb helyesírási elveinek hatástalanságát s ez érteti meg Heliade tanácsainak eredménytelenségét is.

Erdély ekkortájt — a múlt század 20-as és 30-as éveiben — még annyira önálló tájegység volt szellemi téren is, hogy a Kárpátokon túlról jövő ösztönzések és gondolatok Erdély szellemi légkörétől teljesen idegenek maradtak. A mindinkább elhatalmasodó dákoromán mítosz kódében a gyakorlati célok ismét elhomályosultak; e helyett a Major írásaiban is néhol felbukkanó purista eszmék kezdtek lassanként különös gyümölcsöket teremni. A román nyelv latin jellegét szerb és szász részről éppen

⁴ Curierul de Ambe Sexe, II.² (1838—40), 79—117.

⁵ Így vélekedik Tagliavini is, i. m. 21.

ebben az időben ismételten kétségbevonták,⁶ s ha a felhozott érvek nem is voltak különösebben nyomósak, a természetes visszahatás mégis a latinos irány megerősödését eredményezte. Azok az eszmék tehát, amelyeket az „erdélyi triász” tagjai óvatosan hirdettek s még óvatosabban hajtottak végre, most elfogultabb, szenvedélyesebb utódok kezén kallódtak. A látóhatár egyre jobban elszűkült: Major már 1821 óta halott volt s a második nemzedék annyira az egyoldalúan értelmezett latinítás bűvkörében élt, hogy a neolatin távlatról teljesen megfeledkezett. Ilyen eszmekörben alakult ki a latinos irány második nemzedéke és annak három vezéralakja: Laurian, Pumnul és Cipariu.

A túlzott latinizálás első jelei korán jelentkeztek. Már 1827-ben Tomici János karánsebesi főesperes egyik üdvözlő verséhez külön kis szójegyzéket fűzött, amelyben feltüntette az egyes szláv és magyar (tehát nem-latin) elemek latin megfelelőit.⁷ Ugyanezen évben Papp Vazul, a versíró erdélyi orvos, egy moldvai szerző verses zsoltárfordítása elé írt előszavában nyomatékosan kiemelte, hogy a románok eddig is a művelődés terén csak akkor alkottak nagyot (!), ha a latin kultúrából merítettek s ebből azt a következtetést vonta, hogy a

⁶ Vö. Thököly Szabbász, Erweis, daß die Welachen nicht römischer Abkunft sind und es nicht aus ihrer italienisch-slavischen Sprache folgt. Halle, 1823; Schuller, J. C., Argumentorum pro Latinitate linguae Valachicae sive Rumunae epicrisis. Cibinii, 1831. Schuller nyíltan szembeszáll a túlzott visszalatinosítással (25) és kifogásolja Majoréknak azt az elgondolását, hogy Dáciába a tiszta latin nyelv jutott el („confuderunt hoc loco politam cum vulgari”, 26). Az V. fej.-ben idézett Toppeltin-részlet (vö. 58. l.) bizonyító erejét is kétségbe vonja (22). Schuller a „belső nyelvalak” elvének meggyőződéses védelmezője, s a román nyelv esetében éppen ezt nem találja latin jellegűnek. A szók véleménye szerint — „foliorum instar decidua” — nem sokat bizonyítanak, mivel „una cum eruditione mutantur” (37).

⁷ I. Thomici, Scurte invățătură. Buda, 1827. Az utolsó lapon: *Insămnarea vorbelor celor streine (časul — oara, vremea — timpul, stb.).*

nyelvi gazdagodás forrása is egyedül a latin nyelv lehet." 1828-ban Aaron Tivadar, Major történeti fő művének (*Istoria pentru inceputul Românilor în Dachia*) folytatója, már egyenesen arra buzdított, hogy a román nyelvnek nem-latin eredetű szavait éppúgy száműzzék, mint a cirill betűket." E tanácsot egyesek siettek is megfogadni, s például a bánsági származású Bojincă Demeter nagyon vigyázott, hogy a magyar eredetű *neam* 'nép, nemzet' helyett mindig a Major által divatba hozott arumén-latin *ghintă* szót használja. Ugyancsak Bojincă-nál kezdenek felbukkanni ismét az *-ăciune* (vö. latin *-ationem*) végződésű elvont főnevek, pl. *demândăciune* 'kérés' (alighanem az olasz *domandare*, *dimandare* nyomán). E képző később iskolát csinált, azért érdemes fel-tűnésére már most figyelünk.¹⁰

Természetesen Erdélyben nyelvi egység most sem volt. Bota Mózes, a Csokonai-fordító lippai tanító egyre-másra termette kedélyes, népies hangú verseseit,¹¹ amelyekben a nyelvújítási törekvéseknek nyoma sem volt, és Pap Tivadar balázsfalvi kanonok Bobb püspök temetésén mondott búcsúztatójában (1830) még ugyanazon a magyaros-latinos nyelven szólalt meg, amelyet az ősz püspök élete végéig írt és beszélt: szerinte a püspök „în Castelumul său” halt meg és „ale sale bunumuri le testeluiaste clerului său” (‘javait a papságra hagyja’).¹² Helia de tanácsa tehát — legalább is a hagyománytisztelő papi körökben — egyelőre falrahányt borsó maradt.

A latinus irány azonban élt és — ha voltak is időnként lanyhább tevékenységű évek — tovább fejlődött. Fejlődésről persze csak tisztán élettani értelemben be-

⁸ Papp előszavát idézi Bianu-Hodoş-Simonescu, III. 549 kk.

⁹ I. h. 567. E tanácsot persze maga Aaron sem tartotta meg: továbbra is használt oly szavakat, mint *iscusire*, *poftă*, *izgoni* stb.

¹⁰ D. Bojincă. *Diregătoriuul bunei creştere*. Buda, 1830. előszó.

¹¹ M. Bota, *Versuri indemnătoare*. Buda, 1829.

¹² Th. Pap, *Trista predică la îngroparea Episcopului Ioan Bob*. Sibiu, 1830.

szélhetünk és nem értékítélet gyanánt. Amit ugyanis ezen isány Cipariuig termett, az ma már pusztá történeti kuriózum. Azonban így is van benne jellemző erő, mert azt igazolja, hogy egy nép, amelynek latin *művelődése* sohasem volt, hallatlan eltévelyedésekig juthat, ha e történelmi hiányt máról-holnapra, nem mélyebb lelki szükségből, hanem pusztán politikai érdekből s egy kissé hiúságból pótolni próbálja.

E korszak legjellemzőbb terméke egy olyan munka, amely tisztán propaganda-célra készült, de célzatosságát némi áltudományos mezbe burkolta. Laurian Sándor Trebonius inkább hírhedt, mintsem híres művéről van szó, a „Tentamen criticum”-ról (Viennae, 1840). Szerzője azért írta latinul, hogy Bourbon Károly Lajos spanyol trónörökösnek, akihez ajánlását is intézte, a román nyelv és nép római eredetét bebizonyítsa. A munka bevezetésének tudományos felkészültsége valóban megtévesztő: nemcsak magyar humanistákra (Thuróczi, Kerchelich, Istvánfi, Bethlen Farkas, Benkő, stb.) történik itt utalás, hanem antik szerzőkre valamint Villehardouinra, sőt Gibbonra is, aki fő művében szintén az erdélyi latin-román folytonosság mellett nyilatkozott.¹³ Erőteltjesen ki van domborítva minden olyan adat, amely a románság történelmi szerepét látszik bizonyítani, viszont a nyelvészeti hozzáértés teljesen elenyésző, s éppen arról a „sermo rusticus”-ról, amelyből Laurian — Major nyomán — a román nyelvet származtatja, szerzőnk semmit sem tud, még annyit sem, amennyit 1840-ben tudhatott volna (pl. Raynouard-t sem idézi). Így tehát az egész nyelvtörténeti rész teljesen illuzórikus; hiába próbálja Laurian rekonstruálni ama fázisokat, amelyeken keresztül pl. a román Miatyánk szövege a vulgáris latintól a modern nyelvallapotig fejlődött, rekonstrukciójának semmi tudományos értéke sincs, s hiába idézi utána a Miatyánkot nem kevesebb mint 23 nyugati neolatin változatban —

¹³ Tent. Crit. XV. Gibbon adatáról Tamás L., AECO. II. 64.

még gascognei tájszólásban és rétorománul is! — e párhuzamos szövegeket sem tudja összehasonlítani és különbségeiket megmagyarázni.

Ilyen körülmények között természetesen nem vezethetett semmiféle komoly eredményhez Laurian alapelve sem: „*Puritas linguae prima fuit conditio*.”¹⁴ E tisztaságot ugyanis Laurian nemcsak úgy értelmezte, hogy az idegen szavakat kerülni igyekezett, hanem — egyoldalúan racionalista módon — magába a román nyelv szerkezetébe nyúlt bele s ezt a nyelvtani rendszert akarta visszarégiesíteni, egy teljesen délibábos „régí” nyelvállapotnak megfelelően. Még mindig hitt a Klein hirdette általános „*corruptio*” elvében, s ezért mondhatta azt, hogy „*formas genuinas ubique attente inquisivimus, antiquiores integras recentioribus corruptis praetulimus*.”¹⁵ A neolatin nyelvek analitikus hajlamait tekintve, persze hamis volt az az elve is, hogy „*simplices et praecisas (sc. formas) complexis et vagis ... anteposuimus*.”¹⁶ Lehetett-e románnak egy olyan nyelvet elismerni, amelynek jövő ideje nem *voiu avea*, vagy legfeljebb *avea-voiu*, hanem egy *ha-bebo* nyomán tévesen elképzelt *abebiu* (!) s ahol a történeti mult egyessz. 2. személye *avuși* helyett egyszerre *abusti* lett?¹⁷ S ha a népnyelvben a végzett jövő alakja századok óta *voiu fi avut* volt, akkor most csak meddő kísérlet lehetett egy „egyszerű és pontos” *aburiu*, vagyis *habuero* alakkal kísérletezni.¹⁸ Biztosak lehetünk a felől, hogy Bourbon Lajos Károly herceg — ha egyáltalában e könyvet valaha kezébe vette — abból románul nem tanult meg.

S hiába támadta Laurian szónoki lendülettel mindazokat, akik a nyelv tökéletesedését („*perfectibilitatem eius*”, íme a rousseau-i „*perfectibilité*” ál-latin mez-

¹⁴ Tent. Crit. LXXI.

¹⁵ Tent. Crit. LXXI—LXXII.

¹⁶ I. h.

¹⁷ I. m. 161.

¹⁸ I. h.

ben!) „absque introductione barbarismorum, aut fictione claudicantium plebeismorum concedere nolunt”. Helia de „barbarizmusai” és Barac vagy Bota Mózes élettől duzzadó népies szólásai mégis csak kevésbé „sántikáltak”, mint Lauriannak légüres térben mozgó volapükje! Mert román volt-e az a nyelv, amelyen e helyett: *Africa zace spre miazăzi* „Africa délre fekszik” ezt írták: *Africa’ la jace supre mediadia*¹⁹ s ahol egy ilyen egyszerű mondat, mint *venim dela secerat* „aratásból jövünk” így hangzott: *Venimu de a secilatu*.²⁰ És mennyi hamis etymologia’ lappangott ezen érthetetlen alakok mögött! Hiába írta pl. Laurian e mondatot: *ne bucurăm că vă vedem* „örvendünk, hogy látunk benneteket” a következőképpen: *ne bucculamu que ve vedemu*,²¹ azért a balkáni, sőt talán egyenesen albán eredetű *a se bucura* „örülni” igéből mégsem formálhatott ősi latin szót, legfeljebb laikus külföldiek számára. S ma már csak mosolyogni tudunk az olyan erőfeszítésen, amely még e mondatot is: *mă uit la cer* „az égre nézek” így torzította el: *me intuitu à celu* „intueor caelum”.²² De sejthette-e Laurian, hogy a román *uita* ige nem az *intueri*, hanem az *oblitare* ige kései származéka?

Laurian elképzelése — amint az várható is volt — semmi gyakorlati hatással nem járt, legfeljebb azzal, hogy egyesek átértették: az igazi nyelvújítás sohasem szakadhat el a köznyelvtől, annak hang- és alaktani rendszerétől. A közvetlen reakció tehát abban a már előbb is szórványosan felbukkanó irányban nyilvánult meg, hogy nem a népnyelvet igyekeztek egy elképzelt tudós nyelv szabályai szerint megtisztítani, hanem éppen ellenkezőleg, a neologizmusokat próbálták a népnyelvi hangfejlődés szerint minél gyökeresebben áthasonlítani. E törekvésben, amelyet egyébként a román népnyelv számtalan jelensége

¹⁹ Tent. Crit. 240.

²⁰ I. m. 271.

²¹ I. m. 275.

²² I. h.

támogatott, láthatjuk az ú. n. „fonetikai irány” igazi gyökerét.

Persze a minták itt is régebből származnak: már az „Elementa”-ból idéztük a *selbă* szót, amelyet később A l e x i nyelvtana próbált népszerűsíteni,²³ s a Lexicon Budenseben is *distinctus* szabályos hangfejlődések szerint átformált változata és soha nem létezett *destimpt*,²⁴ amely tulajdonképpen éppen oly „csillagos alak”, mint a mult századi pozitívizmus sok-sok más kikövetkeztett szótípusa. „Mivé fejlődött volna ez a szó a kivételt nem tűrő hangtörvények értelmében?” — kérdezte a XIX. század végéig Európának szinte valamennyi nyelvtudósa pl. a francia nyelv „mots savants”-jainak esetében, s ugyan-ezen kérdést tette fel P u m n u l Á r o n is, aki előbb Balázsfalván, majd Csernovicban működött.²⁵ Míg azonban a nyugati nyelvészek „csillagos alak”-jaikat sohasem akarták valamely élő nyelv közkincsévé tenni, addig P u m n u l egyenesen e papíron született szók megelevenítésére törekedett, s élete vége felé már jóformán egyetlen mondatot sem tudott érthetlenné népesített latinizmusai nélkül leírni. Így lett irodalmi antológiája — amely a maga korában úttörő jelentőséggel birt — nem **Lecturariu* (azaz *Lecturarium*), hanem *Lēpturariu*, noha így, a *ct > pt* hangtörvény alkalmazása folytán, már nem annyira a *lectură* „olvasmány”, mint inkább a *lapte* „tej” szóra emlékeztetett! A nehézkes P u m n u l ban soha nem volt fogékonyság a nyelv szépsége iránt sem: habár az *-ație*, *-iție* végű elvont főnevek több mint egy évszázad óta eléggé elterjedtek voltak, ő mégis minden *-ație*, *-ationem*-típusú főnevet *-ăciune* végződésűvé torzított, s

²³ Vö. Gáldi L. i. m. Melich-Emlékkönyv, 92.

²⁴ A Lex. Bud.-ból idézi Pușcariu, i. m. 118.

²⁵ Pumnul működéséről és elveiről a legjobb összefoglalást L. Săineanu nyújtja. Istoria filologiei rom. 164 kk. Egyelőre kétes, vajjon hatottak-e Pumnulra a német nyelvtisztító törekvések is, amint azt Caracostia feltételezi (Expresi vitatea, 343). Vö. még Gáldi L., Apollo, 1935, 365 kk.

egyetlen, néhány soros levelében²⁶ hemzsegték az olyan szók, mint *cunsemnaeciune* 'összeírás' (consignatio) *des-volutare*) *tipaericiune* 'kinyomatás' (vö. *tipări* 'nyomtatni' < görög τυπάριον) hogy az *-abilis*, *-ibilis* képzőjű melléknevek indokolatlan *-avaer*, *-ivaer* végű változatairól (*neperivaer* 'múlhatatlan', *neapaeravaer* 'feltétlen') ne is beszéljünk.²⁷

Az erdélyi nyelvújítás tehát mindkét irányban — egyrészt az archaizálás, másrészt a hangtörvényekre alapított népieskedés terén — merő ábrándba torkollott, s ez természetes is volt, hiszen az egész dákoromanizmus teljesen a németes romantika világában fogamzott s ezért — E. Seillière szellemes tételét alkalmazva — szükségszerűen „synonyme d'action rêveuse”.²⁸ A nyelvfejlődés gyakorlati szükségletei azonban egyre követelőbben léptek fel, s az erdélyiek — főleg a Kárpátokon túli szellemi élet megizmosodása miatt — nem tévelyedhettek el végleg sem *Laurian*, sem *Pumnul* ködbe és ingoványba vesző ösvényein. El kellett jönnie annak a tudósnek, aki végre — közel 80 év után! — rátapintott az egész latinos irány alapvető tévedésére: a nyelvtörté-

²⁶ Idézi V. Pârvan: *Luceafărul*, 1903, 310.

²⁷ Természetesen *Pumnul*nak mind az *-ăciune* képző, mind az *-avăr*, *-ivăr* végződésű melléknevek terén voltak közelebbi s távolabbi előfutárai. *-(ă)ciune*-végződésű főneveket találtunk Jorgovicsnál is, a moldvai Săulescu pedig már 1833-ban olyan nyelvtani műzavakat használt, mint *aiective* (adiectiva), *perfept* (perfectum) stb. (vö. Ionaşcu, i. m. 116, 118). Még tovább ment 1848-ban az ugyancsak nyelvtanító Bălăşescu, akinek nyelvtani terminológiája már teljesen *Pumnul*ra emlékeztet: *prepusăciune*, *derivăciune*, *compusăciune*, *însămnăciune* stb. (vö. Ionaşcu, i. m. 169 kk.). Janovics Bécsben megjelent nyelvtanában már a főnévragozás is *dechinăciune* (Ionaşcu, i. m. 191). — A *-veru*-végződésű melléknevek megvoltak Diaconovici-Logánál s a hatvanas években I. Puşcariu nyelvtanában (*amabilu* oder *amaveru*, *Die romanische Amtssprache*. Hermannstadt, 1860. 44). Cipariu szerint (*Principii de limbă*, 14) a kiindulópont a Dosofteiu-nél előforduló *stavăr* 'szilárdság' (vö. latin *stabilis*) lett volna, Cipariu azonban e felelevenített képzőt nem igen ajánlotta

²⁸ Seillière elvét a román romantikára már régebben alkalmaztam, vö. *Apollo*, 1935, 368.

neti ismeretek teljes hiányára. E férfiú Cipariu Timoteusz balázsfalvi kanonok volt, a régi román nyelvnek legjobb XIX. századi ismerője, sőt mondhatnók, felfedezője.²⁹

Cipariu — akit szintén a szászoknak és különösen Schullernek a román nyelv latinsága ellen intézett támadása serkentett védekezésre³⁰ — egymaga vállalkozott két olyan hiány pótlására, amellyel az eddigi, készületlenebb filológusok nem tudtak megküzdeni. Egyrészt a román nyelvnek a népi latinságból való származását nemcsak kinyilatkoztatásszerű tételként vallotta, mint Major, hanem részletesen bizonyította is, mivel — körülbelül Schuchardttal egyidőben, aki akkor adta ki „Vocalismus des Vulgärlateins” című úttörő művét — egészen komoly forrásanyagot szedett össze a népi latinságra nézve. Másrészt Cipariu volt az, aki a román nyelvtörténetet elsőnek próbálta szilárd alapokra helyezni és délibabos kikövetkeztetett alakok helyett a régi, XVI—XVII. századi szövegekből sok elfeledett képzőt és szót ásott ki. Jorgovics a régi irodalmat még egyáltalában nem ismerte, s így csak pusztán hipotézisként állította, hogy sok-sok régi latin szó a román nyelv viszontagságos élete során feledésbe ment. Cipariu viszont Jorgovicsnak az „elfeledett” szavakra vonatkozó elméletét adatok egész sorával igazolta és például az óromán *measer* (< latin *miserum*) egész szócsaládját napvilágra hozta.³¹

Cipariu annyira a történelmi tények világában élt, hogy természetesen a modern nyelv időszerű kérdéseit is a történelem szemszögéből vizsgálta. A sokat vita-

²⁹ Már az arumén Rosa azt hirdette (1809), hogy az új szavak képzésénél nem a latin és újlatin nyelvekre kell tekintettel lenni, hanem föl kell támasztani a régi könyvekben levő és részint elavult szavakat. Vö. Prie, i. m. 26.

³⁰ Vö. Principia de limba si de scriptura. Blasiu, 1866. 233. Cipariu, mintegy Schuller (vö. fentebb, 6. j.) vádjaira válaszolva, cáfolja azt a nézetet is, hogy a román nyelv összetett idői a nyelv „romlottságát” bizonyítják (u. o. 52 kk.).

³¹ Cipariu, i. m. 3—4.

tott *-ciune* végződését pl. azért tartotta helyesebbnek, mert a régi nyelvben csak erre a változatra talált bőséges példátárat.³² A nyelvújítást mint szellemi mozgalmat jogosnak ítélte, s német, görög, olasz példák mellett a magyar nyelvújítás sikerére is hivatkozott; elragadtatással emlegette a magyar nyelv megtisztítását és megújítását, amely „szemünk láttára oly rövid idő alatt ment végbe, hogy szinte varázslatnak tűnik fel.”³³ Ami azonban az új szavak forrását illeti, e téren igen nagy körültekintéssel járt el. Legfőbb elvéül a belső megújulást vallotta s a régi nyelv feledésbe merült kincseinek felelevenítését, annál is inkább, mert Quintilianus nyomán hitt az archaizmusok stílusdíszítő értékében.³⁴ E mellett a népnyelvről sem feledkezett meg: nem kötvén le magát egyetlen vidék nyelvhasználatára mellett sem, valamennyi nyelvjárás figyelembevételét ajánlotta, eleve kirekesztvén azonban azon idegen szavak elterjesztésének lehetőségét, amelyek csak egy-egy vidéken járatosak (a Kárpátokon túl török-görög, Erdélyben magyar elemek stb.).³⁵ Egyszersmind persze azzal is tisztában volt, hogy a régi s a népi nyelv még együttesen sem fedezhetik a modern élet minden szükségletét. Nem zárkózott tehát el bizonyos szükséges latin elemek tudatos átvételétől, de megkívánta azoknak a nyelv szelleméhez való minél tökéletesebb áthasonlítását.³⁶ Egyszersmind azonban azt is hangsúlyozta, hogy nem minden latin elem vehető át, s így például küzdött a csak kései latinságban elterjedt *-bilis* képzőnek meghonosítása ellen; a román nyelvben teljesen gyökértelennek érezte.³⁷ A többi forrással szemben még bizalmatlanabb volt. Meg lévén győződve —

³² I. m. 218 kk.

³³ I. m. 6.

³⁴ I. m. 10.

³⁵ I. m. 269 kk.

³⁶ I. m. 265 („preferindu adecă cele cu forme mai analóge formelor românești ... și românindu-le după câtu suferu impregiurările”).

³⁷ I. m. 12—3. Cipariu valósággal iktóztott nemcsak az *abo-*

elsősorban a dalmáciai Lucius szóegyeztetései nyomán³⁸ — a román és olasz nyelv közeli rokonságáról, inkább az olasz, mintsem a francia kölcsönszavak felé hajlott, s óva intett különösen a felesleges és hangzásban nehezen átalakítható gallicizmusok átvételétől. Elítélte például az *employé*-ből átvett *emploiat* alakot s helyette a sokkal természetesebb, olaszos *impiegat*-ot ajánlotta³⁹ (a későbbi román nyelvben végül is mindkét változat meghonosult).

Amint e rövid vázlatból is kitűnik, az újítások elméleti hátterét illetőleg, Cipariu jóval megfontoltabb volt, mint Laurian vagy Pumnul; a gyakorlatban azonban az analógia alkalmazásának ő is túlzott teret engedett és gyakorta éppen oly életképtelen szokat alkotott, mint a latinos irány többi vezérei. A 'körülmény' neve nála sem a ma oly természetesen ható *imprejurare*, hanem *cercustare*, a 'világosság' fogalmának elnevezése *chiaritate*, a 'könnyűség' neve *liusoretate*, a század nem *secul* vagy *secol*, hanem *seclu*, a mai *declara* helyett — Jorgovics tanácsai ellenére! — többször használja a félig olasz *dechiara* alakot s a kifejezés sem *espresiune*, hanem hamis analógiák révén *spresiune*. Sok-sok szó alakját — és talán hangzását is — az etymologikus helyesírás torzítja el: *intâiu* Cipariunál *antâniul* és *inainte* a teljesen olvashatatlan *in a-ante*! Feltűnik néha egy-egy olaszos szóalak, pl. *peculiarita* s végül nagyritkán találunk egy-egy hiteles régi szót is (pl. *meseretate*), amely való-

minabil, *confortabil*-féle alakoktól. hanem különösen az ezek mintájára gyártott román *atlabil*, *semtibil*-féle korcs szavaktól. A *-bilis* képzőnek nagy nyugati elterjedését egyébként a skolasztikával magyarázta, amely szívesen vitatkozott „de omni scibili”. Érdekes megfigyelnünk, hogy a románok, még a katolikus egyházzal való formai egyesülésük után is, mennyire óvakodnak a nagy nyugati hagyományok bármilyen közvetlen befolyásától, ami azt bizonyítja, hogy a latin művelődéstől e nép lélekben mindmáig távol maradt

³⁸ I. m. 236. Lucius párhuzamba állított szavai (pl. román *albu* latin *albus*, de olasz *bianco*) szinte Bartoli modern szöfeldrajzi módszereire emlékeztetnek.

³⁹ I. m. 14—5.

ságos oázis a papirosszavak eme végtelen sivatagában...⁴⁰

Cipariu azonban nyelvtörténeti elgondolásaival messze kora felett lebegett, s különösen Erdélyben egész elméletéből csak a kiindulópontot jegyezték meg: „írjunk a lehető legtisztább nyelven” (limba cătu se are poté mai curata). Így tehát a kor irodalmi nyelvében Cipariu hatása bizonyos mértékben összeolvadt a latinos irány többi korifeusának befolyásával, s eredeti céljától eltérve, ezekkel együtt ösztönözte Nagyvárad, Arad és más városok tollforgató románjait a legkülönbébb önkényes szóalkotásokra.

Eltekintve az ujságnyelvtől, amely már sok esetben *oraș* (< magyar *város*) helyett primitív latinoskodással *urbe*-t írt s ahol még a latin eredetű *sat* is gyakorta *opidu*-vá változott, elég egy-két irodalmi kiadványt átlapoznunk, hogy meggyőződünk ezen mesterséges papirossnyelv teljes életképtelenségéről. A nagyváradi „Diorile Bihorului” c. antológiában, amelyet a premontrei gimnázium román diákjainak önképzőköre (Sotietate de *lessu*)⁴¹ adott ki, a hagyományos román-török külváros, a *mahala* már gőgös álrómaisággal *antecetate*, a szláv *a trebuit* „kellett” így hangzik: *au debut*, a század neve *seciu* (olvasd: *sek'iu*) s még a népies *frumos* is ál-latin alakban *formosu*. A *-ciune* végződésű főnevek valósággal hemzsegnek e kis kötetben: *emulaciune*, *naciune*, *ediciune* stb.⁴² Mindez a versek stílusát sem kíméli: egy-egy sor szinte úgy hat, mintha a „Tentamen criticum” lapjairól került volna sze-

⁴⁰ Az idézett szavak: Principia, 7, 121, 9, 82, 251, 264, 1, 231, 81, 9.

⁴¹ Ezen ma már szinte érthetetlen elnevezés megértéséhez tudnunk kell, hogy már Laurian kísérletezett a szláv eredetű *citi* „olvasni” ige mellőzésével s helyette a románban soha ki nem mutatható *legere*-t ajánlotta (Tent. crit. 134). Mivel azonban *alege* „választani” csakúgyán létezik s ennek multidejű melléknévi igeneve *ales*, *legere* kikövetkeztetett hasonló alakja (latinos helyesírással) *lessu* lett. Az „önképzőkör” fogalmának eme elnevezése az antológia élén álló epigrammban olvasható.

⁴² Példáink javarésze a Diorile Bihorului előszavából való. Vö. 1, 2, stb.

münk elé.⁴³ Annál jobban örvendünk egy-egy — sajnos felettébb ritka — magyar eredetű népi szónak!⁴⁴ A helyesírás terén persze teljes a zűrzavar: a *jumătate* 'fél' (dimidium) helyett hol ez áll: *de medietate* hol meg ez: *diumetate*.⁴⁵ És mily sok minden lapon az olyan szó, amely a románban sohasem volt meg (pl. *firea amórei e fulace!*).⁴⁶

Természetesen nem áll magasabb színvonalon az aradi „Muguri” című antológia (1859) sem; ebben is annyi a neologizmus, hogy a kiadók a könyvecske végén az új szavakat magyarul és németül magyarázták meg. Elég az olyanokra utalnunk, mint *campana* (*clopot* helyett) *favcraveru* 'favorabilis', *morbítate* 'betegség', *produptu* 'termék' stb.⁴⁷

Ugyanezen nyelven szerkesztették persze az első irodalmi folyóiratokat is, pl. a Budapesten 1865-től kezdve megjelenő Familiát, a bihari származású Vulcan József hetilapját. Itt is még a latin *-alis* végződésű melléknévek régies (és ha tetszik: olaszos) *-ale* végződéssel szerepelnek (pl. *materiale*, *monumentale*), érvényesül a hangtörténeti analógia (pl. *incidinte* áll *incidente*, *incident* helyett), előkerül a Cipariuból ismert *dechiara*, a nyelvész nem *lingvist*, mint manapság, hanem *limbist* s a 'kiállítás' neve (ugyancsak Cipariu és Pumnul szellemében) *espusețiune*, azaz *espuseciune*. *Restabili* helyett itt is felbukkan persze *restaveri*,⁴⁸ de

⁴³ lme két sor D. Sfura egyik verséből:

Triumfa radie 'nalte; ca-ci érn'a-ě esulata

In sarbed'a sa tiéra la poli medionoptieni (5)

Utolsó szavunkban a román *miazănoapte* 'éjszaka' szó, illetve a belőle képzett melléknév rejlik.

⁴⁴ Vö. például I. R(oman) egyik népies ízű versében: *Hei voinice-a satului Ce te dai banatului* (Diorile, 117).

⁴⁵ Diorile, 15, 77.

⁴⁶ I. m. 298.

⁴⁷ Vö. Muguri, 145, 151, 153. A *-bilis* képző származékai itt is divatosak, pl. *nelegibila* 'olvashatatlan' (151). Nincs kizárva, hogy e vidéki versírókra Heliadenak elolaszosított költői műnyelve is hatott.

⁴⁸ Familia, 1865, 2, 10, 14, 24, 151. Figyelemreméltó a *-mint*e adverbium képző néhány példája is, pl. *eventualmint*e (14).

vígasztaló, hogy a *proiectat* nem feltétlenül *proieptat* és *frumos* sem mindig *formos*. Mindeme sajátos vonások még többé-kevésbé élnek tíz évvel később, 1875-ben is, csak a régies *secul*-ból lesz már a ma is használatos *secol*.

Ilyen körülmények között természetesen nehezen fejlődött a tudományos értekező próza nyelve is. A latinos irány említett kései képviselőjének, Szilasy Gergely-nél lépten-nyomon idegenszerű, a román nyelv természetével ellentétes kifejezésekre bukkanunk. Nem annyira egy-egy archaizmusra célzunk, amely nyilván Cipariu nyomán elevenedett meg, hanem az bánt, hogy a 'határozott meggyőződés' Szilasy-nál *ferm'a fermisim'a convictiune*, az 'általános művelődésbeli és társadalmi fejlődés' „progres culturale si sociale omnilaterale”, a 'veszély' *periclu*, a 'művelődés védőbástyája' *propugnaclu de civilisatiune*, a jellem *caractru* (!) s a 'jelentéktelen dolog' *lucru indiferinte*, a 'befolyás' *inriurintia*, vagyis *influență* (olasz *influenza*, francia *influence*) és *inriurire* (vö. *râu < rivus*) korcs keresztezése stb.⁴⁹

Igazat kell azonban adnunk azoknak, akik a latinos irány legnagyobb eltévelyedését Laurian és Massim nagy szótári vállalkozásában látják, amely egyszersmind a főleg erdélyiekből alakult Román Akadémiának első hivatalos szótára volt.⁵⁰ Hol maradt e szótár Czuczor—Fogarasi nyelvi adatainak bőségétől és megbízhatóságától! Az egész elgondolás pusztá előítéleten alapult: a nyelv teljes ellatinosítására törekvő szerzők a latin eredetű törzsökös és jövevényszavakat két hatalmas kötetben, több mint 3000 oldalon tárgyalták, az idegen eredetű szókincset viszont — beleértve az olyan nem-latin eredetű neologizmusokat is, mint *deranjamentu*, *attasiamentu*, *avangarda* — aránylag igen csekély terjedelmű, alig 580 lapnyi függelékbe (Glossariu) szorították. Ha meggondoljuk, hogy Cihaac szerint a román szókincs-

⁴⁹ Szilasy, *Renascerea limbei romanesci*, 13, 6, 8, 7, 8, 7.

⁵⁰ Laurian szótári kísérletét sokszor elítélték, vö. például Șăineanu, *Ist. filologice rom.* 190—8.

nek csak $\frac{1}{5}$ része latin eredetű,⁵¹ azonnal világos képet nyerünk a szerzők torzításáról, amely a való arányokat teljesen meghamisította. Teljesen elhibázott azonban e szótár azért is, mert a régi és új szavak megkülönböztetése a szótár törzsét képező latin részben sem volt lelkiismeretesen végrehajtva; olyan neologizmusok, mint *catena* (I. 537), *cathedrale* (I. 538), *cholericu* (I. 647) régi szóként szerepelnek, noha ekkor még alig lehettek 30—40 évesek. Hamis a *cedru* alaknak törzsökös szóként való jelzése is (I. 567), holott a régebbi változat a görögös *chedru*, s a *cetu* is (I. 632) régen *chit*-nak hangzott. Gyakorta szerepelnek magyar elemek is ál-latin etymon kíséretében (e módszert már a „Lexicon Budense” is alkalmazta!). *Corciu* természetesen nem a latin *crucius* megőrzött származéka (I. 929), hanem a magyar *korcs* szó átvétele.

Laurian és Massim azonban — talán részben akaratlanul — ítéletet mondtak a latinos irány sok-sok szóalkotásáról is. Pumnul neologizmusaiból alig egykettő került be szótárukba, s nem vették fel még a *lepturariu* szót sem, noha Pumnulnak a maga korában jelentős antológiája e címet viselte. S bár a szerzők elvben hajlandók voltak az aruménban megőrzött latin elemeket az északi románban is népszerűsíteni, Major kedvenc szavát, a *ghintă*-t már nem használták, hanem helyette a *gente* alakot jegyezték fel (I. 1283), amelyet Alexandri moldvai költő is használt a montpellier-i költői versenyre írott verse címében (Cântecul gîntei latine). Laurianék szótára tehát egyszersmind ítélet volt saját irányukra vonatkozólag is; e tekintetben azonban, mint látni fogjuk, nem álltak egyedül.

⁵¹ Cihac számítását legújabban igazolta D. Macrea; szerinte a latin eredetű tö- és származékszavak abszolút aránya 20'58% (vö. *Circulația cuvintelor în limba română*. Sibiu, 1942—8.) A relatív arány természetesen sokkal kedvezőbb: Eminescu 3607 szava közül 1756 latin eredetű (48'68%), sőt az előfordulási sűrűség 83%-ra szökik fel (i. m. 11). A magyar nyelv finnugor szókészletéről hasonló adatokat közölt Tolnai V. (MNy. XX. 56.).

VII. AZ ERDÉLYI NYELVÜJÍTÁS HANYATLASA.

Amint az előbbi fejezetekből láttuk, az erdélyi románság még a maga számára sem tudott egységes írott nyelvet kialakítani, sőt éppen akkor, amikor népi szempontból is a nyelv egysége lett volna a cél, mesterséges szakadást idézett elő a művelt osztály és a nép nyelve között. Így természetesen aligha vállalkozhatott sikerrel arra a feladatra, hogy mindhárom románlakta vidék, Havasalföld, Moldva és Erdély, egységes nyelvi fejlődésének irányítója legyen. Erdély románsága, nem adott olyan kimagasló egyéniséget, akinek nyelvhasználata általános mintakép lehetett volna, s hiába próbálkoztak a nyelvi egység megvalósításával a Kárpátokon túlra vándorolt erdélyi román tanárok is, akik a két fejedelemség szellemi életének sokáig vezető rétegét képezték. Magasabbrendű, jórészt magyar iskolákban szerzett műveltségükkel kitűntek ugyan az élet minden területén — maga Laurian a moldvai iskolák főfelügyelője lett — csak éppen nyelvi téren kellett az új környezethez áthasonulniok. Már 1820 táján erre kényszerült L á z á r G y ö r g y, az első bukaresti román nyelvű iskolák alapítója.¹ Később Erdély és a Kárpátokon túli fejedelemségek művelődésbeli különbségei még élesebb ellentétet vezettek, amennyiben 1830-tól kezdve — Helia de elszigetelt olaszos törekvéseitől eltekintve — a Kárpátokon túl gyökeret vert az a franciás irány, amelynek a latinizáló Erdélyben semmi talaja sem volt. A XIX. századi román irodalmi nyelv története tehát lényegében véve hosszú, évtizedekig tartó mérkőzés a latinos és a franciás irány hívei között. Ehhez járult még egy másik ellentét is: míg Erdélyben a szinte korlátlan újításokra merészkedő, racionalista törekvések hatalmasodtak el, addig a Kárpátokon túl a 40-es évek népiessége Herder hatása alatt felfedezte a nép-

¹ Vö. G. Bogdan—Duică, Gheorghe Lazăr. București, 1924. 81 kk.

nyelvet mint nyelvhelyességi normát s ezzel a tudatos újításokat szűkebb mederbe szorította.

Az a kérdés azonban, vajjon az erdélyi románság egységesen szemben állt-e nyelvi téren a Kárpátokon túli törekvésekkel, avagy voltak Erdélyben is olyan csoportok, amelyek inkább a Kárpátokon túliai nyelvhelyességi eszményei felé hajlottak? E kérdés felvetése azért indokolt, mert más téren, így többek közt irodalmi szempontból tagadhatatlan az egyesült és nem-egyesült románok éles ellentéte. Az unitusok ugyanis nem zárkóztak el a magyar és a magyarországi latin művelődés befolyásától, az ortodoxok viszont — pusztán vallási okokból is — inkább a jövődő Románia felé tekintettek, onnan várván szellemi ösztönzést. E kettősség tájegységek szerint is megnyilvánult: az unitusok szellemi középpontja Balázsfalva és Nagyvárad lett, az ortodoxok viszont Dél-Erdélyben Szeben és Brassó köré csoportosultak, s ennek következtében Havaselvével élénk összeköttetésben maradtak. Idővel azután a táji tényezők fontosságban annyira a vallásiak fölé emelkedtek, hogy a délerdélyi sáv törekvéseinek legismertebb vezére a görög-katolikus Barîtiu György lett.

Amint eleve sejthető, a túlnyomóan ortodox délerdélyiek nem mindenben osztották a jobbára görög-katolikus nyelvművelők nézeteit. A délerdélyiek első ujsagai, a „Gazeta Transilvaniei” és a „Foaie pentru minte, inimă și literatură” nyelvileg is valósággal hidat jelentettek a Kárpátok két lejtője között. Ha újítani próbáltak, legfeljebb Jorgovics irányát követték és az egyes latin eredetű igetövek származékait igyekeztek minél teljesebb rendbe gyűjteni.² Gyakoribb álláspont volt azonban a csendes kétkedés minden újító irányzattal szemben. 1847-ben a „Foaie” szerkesztője kigúnyolja a görög és orosz elemekkel kevert nyelvet, de hozzáteszi, hogy hasonló szatírárt lehetne írni az olasz, francia sőt a latin neologizmusokról

² N. Bălășescu: Foaie pentru minte, inimă și literatură. 1846, 85 kk.

is. Pusztá szeszélynek tartja, ha a 'hivatalnok' régi elnevezéseit (*slujbaș, cinovnic, deregătoriu*) latin, francia vagy olasz szó váltja fel (*oficial, amplotiat, impiegat*).³ A nyelv-tanító Bălășescu megrója Klein filozófiai munkáinak új szavait és maga Baritiu a latinos irány szóképzéseit a molière-i „Űrhatnám polgár” nyelvezetéhez hasonlítja.⁴ Korán felbukkan a népnyelvi norma is: Maiorescu János az ógörög dialektusok nagy gazdagságára hivatkozik s azt tanácsolja: „Írjon mindenki a maga nyelvjárásán, a fő az, hogy románul írjon.”⁵

Mindez azonban még csak csendes ellenállás volt a latinos iránnyal szemben. A helyzet akkor ért a fejlődésnek új fokára, amikor a havaselvi és moldvai irodalom megizmosodása Erdélyt ráeszméltette irodalmi alacsonyabbrendűségére, s amikor, az 50-es évektől kezdve, a Kárpátokon túl egyre jobban kibontakoztak a román nyelvű állami közigazgatás modern keretei. A fejletlen román nyelv számára óriási próba volt ez: a gomba módjára elszaporodott intézmények — különösen a fejedelemségek egyesülése (1859) után — annyi új szót követeltek, hogy e gyors nyelvalkotás kész francia minták utánzása nélkül alig lett volna lehetséges. A fejlődés ritmusa tehát olyan neologizmusokat kívánt, amelyek az erdélyiek papirosizű latinizmusaitól igen távol állottak, s a jórészt Franciaországban nevelkedett kétnyelvű művelt osztály azt sem nézhette jó szemmel, hogy az új szavak a hangtani analógiák vonzásának vakon engedelmeskedjenek. Egy-egy olyan francia szó, mint *exposition* nem torzulhatott továbbra is *espusăciune*-vá; a divatba jött *exposiție, exposițiune* alakok nemcsak finomabban hangzottak, hanem hozzájuk a külsőlegesen megismert, de annál szívesebben fitogtatott nyugati művelődés sajátos hangulata tapadt.

Az első Kárpátokon túli román, aki az erdélyi nyelv-művelőkkel nyíltan szembeszállt, a román népiesség elő-

³ Foaie, 1847. 170.

⁴ Foaie, 1854. 44. sz.

⁵ Foaie, 1838. 181.

harcosa, Russo Elek volt. Nyelvi és nyelvészeti műveltségét Vaugelas és Malherbe alapozták meg, általános felfogására pedig Rabelais és Molière hatott.⁶ Mint Molière, ő is minden téren a természetesség híve volt és azt vallotta, a nyelveket nem kell újjá alakítani, mivel azok maguktól, az élet ritmusa szerint alakulnak. S mint a természetesség híve, lelkesen küzdött a fontoskodó tudósok vaskalapossága ellen; e gondolat nevében persze nemcsak az erdélyieket támadta, hanem az olaszosító Heliadet is.

Támadásainak éle azonban mégis a latinos irány ellen fordult s ebben őt egy nagy, feledhetetlen élmény támogatta. 1848-ban ott volt a balázsfalvi forradalmi gyűlésen és megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a szónokok — egy-két kivétellel — oly mesterkéltné, latinizmusoktól hemzsegő nyelven beszéltek, hogy szavukat nemcsak az egyszerű köznép, de még a moldvaiak sem értették.⁷ E balázsfalvi „nyelvészeti komédia” emléke, a románság nyelvi egységének döbbenetes hiánya Russot egész életén át kísérte. Az erdélyiek latinosságát a XVI. századi francia nyelvvel vetette egybe és Cipariuék fejére Rabelais gúnyos szavait olvasta.⁸ Szeretett volna visszakanyarodni Major bölcs mérsékletéhez, de ezt a józanságot hiába várta a Havasalföldön és Moldvában működő erdélyi tanároktól, kora új Trissotinjeitől és Vadiusaitól.⁹ Keményebb hanghoz folyamodott tehát és azt hirdette, hogy a nyelv erőszakos ellatinosítása olyan, mintha „élő embert egy holttesthez kötöznének”.¹⁰

Russo kész örömmel ismerte el Erdély nagy érde-

⁶ Russora vonatkozólag P. V. Haneş kitűnő magyarázatos kiadását használtuk, a kiadó bevezetésével (Scrieri. Clasicii rom. comentati. Craiova, é. n.). Russo francia eszményeiről u. o. XI. kk., valamint 158. L. még Caracostea, i. m. 377 kk.

⁷ Russo, Scrieri. 112, 161. stb. A „comedia limbistică” kifejezés: u. o. 114.

⁸ A Rabelais-idézet (Pantagruel II, 6): i. m. 107.

⁹ I. m. 238.

¹⁰ Idézi Haneş bevezetésében, LXXXIII.

meit a román művelődés megalapozásában,¹¹ de azt is vallotta, hogy a román élet a Kárpátokon túl lüktet elevenebben,¹² s az erdélyiek egyoldalú újításaival szemben Moldva nyugodtabb hagyománytisztelete jár a helyes úton. A nyelvtudósoktól azt kívánta hogy a nyelvet olyannak írják le, *amilyen* s nem olyannak, *amilyennek lennie kell*. Erélyesen követelte a népnyelv érvényesülését és főleg a szabad versenyt minden vonalon, így a nyelvhasználat terén is. „Hadd írjunk tovább e törökös, görögös, magyaros, szlávós vagy akármilyen nyelven, amelyet mindnyájan megértünk” — volt Russo végső indítványa,¹³ hiszen ő a nyelv kiművelését sohasem a nyelvészekről, hanem csakis az íróktól várta. Olyan írókról álmodott, akik a népnyelvtől sohasem szakadtak el, mint Schiller.¹⁴ Ez pedig arra mutat, hogy Russo az egész erdélyi fejlődésnek leggyöngébb pontjára mutatott reá: a magas irodalmi és nyelvhelyességi eszmények hiányára.

Russo eszméit barátja, Alexandri, a sokoldalú költő népszerűsítette, aki vígjátékaiban az erdélyiek mesterkelt latinosságait szellemesen pellengérezte ki.¹⁵ S mindezzel az erdélyiek mit tudtak szembeállítani? Szilasy hiábavaló szélmalomharcát „az alsóbb osztályok mosdatlan és fésületlen *jargon*-ja” ellen (ide súlylyedt az erdélyiek szemében a népnyelv, mint nyelvhelyességi eszmény!) és nehézkesen megírt támadásait azok ellen, akik „Jászvásár és Bukarest külvárosainak nyelvét akarták az egész románság irodalmi nyelvévé tenni...”¹⁶

¹¹ I. m. 150.

¹² „Principatele sunt și au fost vietatea (— partea plină de vieață, kiadó jegyzete) română”. I. m. 236.

¹³ I. m. 165.

¹⁴ Schillerről Haneş bev. XLII. az idevágó idézetekkel.

¹⁵ Főleg Gălușcă-ra gondolunk, a „Rusaliile în satul lui Cremene” pompás főhősére, aki nevét Galuscus-ra latinosította. E darab forrásairól Ch. Drouhet, Vasile Alecsandri și scriitorii francezi București, 1924. 200 l.

¹⁶ Szilasy, *Renascerea limbei rom.* 32.

Russo elvei ilyen ellenfelekkel szemben természetesen zavartalanul érvényesülhettek, s különösen akkor emelkedtek nagy fontosságra, amikor 1867-ben a fiatal Maiorescu Titusz, Románia legkiválóbb kritikusa nyúlt a nyelvkérdés darázs-fészkébe.

Maiorescu, akinek véleménye azért is perdöntő volt, mert mögötte az első román irodalmi kör, a „Junimea” (Ifjúság) és annak folyóirata, a „Convorbiri Literare” (Irodalmi Csevegések) állott, előbb a nyelv kérdését csak közvetve tárgyalta, az erdélyi román versfarcokkal kapcsolatban. Ezeknek műveit, a maga Lessing és Vischer világában fogant esztetikája szemszögéből, mélyen lenézte, mert olyan követelménnyel lépett fel, amelyről addig Erdély románjai között jóformán szó sem esett: az esztétikai érték követelményével.¹⁷ Két évvel később bonckése alá vette az erdélyi ujságok nyelvét s helyes érzékkel nem annyira a már úgyszólván divatjamúlt latinosságok ellen küzdött, mint egy sokkal szétágazóbb és általánosabb jelenség: a németes szólások ellen. Mivel az egységes román irodalmi nyelv kialakulását Maiorescu csakis a gallicizmusok mérsékelt igénybevétele által tudta elképzelni, nyelvérzékét mélyen sértették az olyan germanizmusok, mint *musică de pisici* 'Katzenmusik', *fântână credibilă* 'aus glaubenswürdiger Quelle' és *organ corporal* 'Leiborgan'.¹⁸ Egyszersmind észrevette azonban azt is, hogy a szóátvételeknél és tükörszavaknál még nagyobb szerepet játszanak a mondattani neologizmusok. E téren Maiorescunak — tudtán kívül — gyakorta magyar hatások ellen kellett küzdenie.¹⁹

¹⁷ Vö. Maiorescu, *Poezia română* (Critice. București, 1908. I, 1 kk.).

¹⁸ Maiorescu, *Limba română in jurnalele din Austria* (Critice I 77, 79). Az erdélyi román nyelv germanizmusairól l. legújabban S. Pușcariu, *Limba română*. I, 410.

¹⁹ Amikor például Maiorescu a román mutató névmások túlzott használatával foglalkozott, rendszerint a mellékmondatra mutató magyar *az* névmás tükörkifejezései ellen hadakozott (pl. Dr. Maniu e de părerea aceea, că... "Maniu azon a véleményen van, hogy

Mindezen nyelvi botlások elkerülése végett a népnyelv fokozottabb figyelembevételét ajánlotta. A latinos irány cáfolatára már alig pazarolta erejét: Laurian és Cipariu munkáit pusztán irodalmi kuriózumnak ítélte s főleg az alaktanba való önkényes beavatkozásukat kárhoztatta.²⁰ Éles bírálata természetesen nem személyek, hanem elvek ellen irányult. Majort, Sinkait, Cipariut és Pumnult jó románnak, derék férfiúnak tartotta, de rögtön hozzátette, hogy személyüknek szóló megbecsülése „semmilyen sem változtatja meg műveikről szóló ítéletét, s e miatt még nem hajlandó Major művét történelemnek, Sinkai kritikátlan fércélményét krónikának, valamint Cipariu etymologizmusát s Pumnul nyelvhasználatát nyelvtörténeti igazságnak tekinteni.”²¹

Maiorescu kemény ítéletével az erdélyi írott nyelv különállásának sorsa megpecsételődött, de tévedés lenne azt vélnünk, hogy az erdélyiek önként mondtak le nyelvművelő törekvéseikről. Már az első csapás Erdély románságának nyelvi különállása ellen kívülről, a Kárpátokon túlról jött. Azonban még akkor is, amikor Laurianék egészen magukra maradtak s a romániai közvélemény teljesen Russo és Maiorescu nézeteit tette magáévá, az erdélyiek meg-megpróbálták, hogy inkább latinos, mintsem franciás nyelvhasználatukat a Kárpátokon túliakkal elfogadtassák. Amikor 1874-ben Pușcariu Hiláron a „Convorbiri Literare” számára megemlékezést írt Șagunáról, egy jöttányit sem engedett a 20 év előtti nyelvi eszményekből s még mindig használta az olyan, Pumnul szellemében áthasonított alakokat, mint *necontestaver* ‚kétségbevonhatatlan’, *conchiama* ‚összehívni’, *esopera* ‚kieszközoľni’.²² A folyóirat szerkesztője, Negruzz Jakab őszinte szemrehányá-

... Critice, I, 98). Maiorescu nyelvművelési elveiről l. még L. Morariu, Maiorescu și neologismul. Omagiu lui I. Nistor. Cernăuți, 1937. 496 kk.

²⁰ I. m. I. 104.

²¹ I. m. I, 138—9.

²² I. E. Torouțiu, Studii și Documente Literare. V. 150.

sokat tett ezért Pușcariunak s mindazon délerdélyi románoknak, akik nem mervén szembeszállni egy elavult iskola előítéleteivel, valóságos „kinai fallá” tették a Kárpátokat a kétféle nyelvhasználat szempontjából. Negruzzi ismét utalt arra, hogy Romániában a román nyelvnek teljes jogú használata már valóság az élet minden vonatkozásában, s ebből természetesen arra következtetett, hogy az erdélyieknek, akiknél még mindez csak elméletben van meg, kötelességük meghajolni az élet tényei előtt. Különösképen pedig azon fáradozott, nehogy az erdélyi művelt románok írott nyelvének germanizmusai a Kárpátokon túlra is átkerüljenek.²³

A Kárpátokon túliak felfogása Erdélyben lassanként utat tört magának és a 70-es években már határozottan érvényesülni kezdett. Barițiu nyelvhelyesség szempontjából már a bukaresti kiejtést tartotta irányadónak és azon örvendezett, hogy amíg a román nyelv nemzetközi jellegű jövevényszavai a románságot egyre szorosabban kapcsolják Európához, addig a magyarok nyelvtisztasági mozgalma a magyarságnak mind fokozottabb elszigetelődéséhez vezet. Azonban Barițiu elvakultságában odáig ment, hogy — a „Junimea” elveivel és a népnyelvi eszménnyel ellentétben — minden „barbár elem” kiküszöbölését javasolta, ilyennek tartván a román nyelvnek évszázadok óta használatos magyar jövevényszavait is.²⁴

Az erdélyi nyelvfejlődésben a döntő mozzanatot azonban egy új lap, a „Tribuna” megindulása jelentette (1884). Az aradkörnyéki Slavici János, Eminescu barátja, tíz éves bukaresti tartózkodás után alapította ezt a szebeni lapot, amely nemcsak helyesírásában szakított a latinos irány különcségeivel, hanem nyelveze-

²³ I. h. 152.

²⁴ Barițiu-idézeteink a „Limbi universale. Limbi destinate la moarte. Limba românească” c. cikkéből származnak (vö. Studii și articole. ed. I. Lupaș. Sibiu, 1912. 51 kk.). Barițiu egyébként nem volt ellensége a visszalatinosításnak sem; szerinte épp a visszalatinosítás lehetősége a románság latin eredetének egyik fényes bizonyítéka (vö. Familia, 1875, 346).

tében és szellemében is.²⁵ Slavici, a „Junimea”-kör tagja, a népnyelv figyelembe vételével fejlesztette ki a művelt románok írott nyelvét, s ez távolról sem volt olyan „madárnyelv”,²⁶ mint az etymológisták latinos idiómája. Már a „Tribuna” első számai a leghatározottabban elítélték a nyelvi kettősséget és Maiorescu szellemében olyan igazságokat terjesztettek, amelyek Vulcanak és a Familia többi munkatársának önbizalmát erősen megrendíthették. Slavici is, mint korábban Russo, az irodalmi nyelvet nagy írók alkotásának tekintette, s mivel úgy találta, hogy „román irodalom ma nem nálunk, hanem csupán odaát levő testvéreinknél van”, az erdélyieket lebeszélte olyan igényekről, amelyekhez semmi joguk sincsen.²⁷ Ha nem tudtak irodalmat adni, ne akarjanak nyelvhelyességi normákat felállítani.

Slavici fellépése azt igazolja, hogy az erdélyi nyelvújítás gyors egymásutánban kétszer bukott meg: először elbukott a latinos irány túlzásai miatt, másodszor pedig az erdélyi románok irodalmi téren való teljes tehetetlensége következtében. Alexandri és Bolintineanu mellé legfeljebb a szerény tehetségű Mureșan Jánost állíthatták, s Eminescu mellé egyenrangú kortársként már jóformán senkit. A vezetés szerep tehát végérvényesen kicsúszott kezükből és immár nem tehettek mást, mint elfogadták a „Tribuna” által oly lelkesen népszerűsített romániai nyelvhelyességi normát, amelynek irodalmi síkon csakhamar Erdély első kiválóbb költője, a naszódkörnyéki Coșbuc György is hitelt szerzett. A tösgyökeres népnyelven író Coșbuc példája azt igazolta, hogy az erdélyi román nép tájsházolását is lehet

²⁵ A „Tribuna” nyelvi újításaival legutóbb Biró Sándor foglalkozott: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény. Kolozsvár, 1942. 76 kk.

²⁶ A neologizmusokkal túlzásfolt, innen-onnan összeszedezett „modern” román nyelv szóhasználatát Eminescu nevezte „madárnyelv”-nek (limba păsărească), szembeállítván vele a „régí és bölcs nyelvet” (limba veche și înțeleaptă).

²⁷ Vö. Slavici: Tribuna, 1884. 111.

— a szökincs bizonyos tisztogatása után — közérthető, erőtől duzzadó költői nyelvvé nemesíteni.

„Grammatici certant”: 1885-ben Balázsfalva gyűlést hívott össze a helyesírás kérdésében. De már itt sem volt egység: a naszódi tanárok a fonetikus írásmódot ajánlották, a balázsfalviak viszont az etymologikus írás mellett kardoskodtak.²⁸ De már nem sokáig. Védekezésük egyre talajtalanabbá vált s még ugyanazon évben a legtösgyökerebb balázsfalvi korifeusok egyike, Grama kanonok már az etymologikus írásmód *ellen* cikkezett. Véleményét a „Familia” is közölte,²⁹ mivel Vulcan számára sem volt más választás, mint szakítani Pumnul és Cipariu irányával s a Kárpátokon túli románság, valamint Dél-Erdély nyelvhasználatához igazodni.

Ezzel a nyelvkérdés végre valahára nyugvópontra jutott volna, ha egyrészt az erdélyi románság műveltebb rétege máról-holnapra képes lett volna lemondani hagyományos latinosságairól, másrészt ha a romániai művelt nyelv a maga gallicizmusaival, nem lett volna tökéletesen idegen jövevény Erdély hegyei között. Tehát a század vége is további küzdelemben telt el: erdélyi novelisták, valamint egy-egy Erdélyben járó romániai író maró szatírákban rajzolták a latinos irány utolsó képviselőit: egy-egy derék falusi tanítót vagy kisvárosi tanárt, esetleg ügyvédet, aki nagy ügyel-bajjal elsajátított latinos „kultúrnyelvét” nem tudta egykönnyen levetközni a regáti hatások kedvéért. Ide kíváncsiak Caragiale derűs karcolatai,³⁰ avagy Bănuțiu pompás humoreszkje: „Elocvința fracheului Ladislau”.³¹ Az erdélyi román „intelligencia” ajkán tovább éltek a Cipariu- és Pumnul-

²⁸ Minderről l. Biró, i. m. 78—9.

²⁹ A. Grama: Familia, 1885. 213.

³⁰ Caragiale karcolatai a 90-es évekből valók. Legújabb kiadásuk I. L. Caragiale, Opere. I. Nuvele și Schițe (ed. P. Zarifopol). București, 1930. 88—116. E szövegek latin elemeiről és ű-ezéséről Gáldi L.: MNy. XXX. 181—2.

³¹ Idézi I. Breazu, Povestitori ardeleni și bănățeni până la unire. Cluj, 1937. 317—20.

féle irányzatnak összes szörnyszülöttjei: *intelijință*, *per-mișune*, *conversăciune*, *precăuciune*, *propusăciune* és ki tudja, még hány hasonló szó, amelyet csak ma képzelünk mesterséges, soha nem használt alaknak. Erdély latin és magyar műveltségű románjaink ajkán ezen alakok közel félszázadig mindennaposak voltak.

Eltekintve azonban mindeme maradványoktól, amelyeknek gyökerei gyakorta messze, a XVIII. század latinos román nyelvezetéig nyúltak vissza,³² az írott nyelv mégis egyre inkább a romániai példa szerint igazodott, legfeljebb a nagyon feltűnő francia szókat kerülték Erdély tollforgató románjai. Az egység lassan-lassan tehát valamennyire kikristályosodott, legalább is az írott nyelv terén, amely persze az erdélyi népnyelvtől — éppen a Kárpátokon túli példaadás következtében — megint eltávolodott. Amikor azután a XX. század elején megindult a budapesti „Luceafărul”, a fiatal Goga folyóirata, ennek hasábjain Pușcariu Sextil a nyelvkérdést végre nemcsak publicisztikai, hanem tudományos színvonalon tárgyalta. Pușcariu a tényleges állapotból indult ki: mindenekelőtt megállapította, hogy a Kárpátokon inneni és túli románok élő nyelvi egysége még most sem valósult meg s hogy ha egységről egyáltalában szó lehet, az csakis a népnyelv területén képzelhető el. „Egy naszódi paraszt — írta Pușcariu — könnyebben megérteti magát egy calafati paraszttal, mint egy kolozsvári ügyvéd egy jászvásárral.”³³ Ezen állapottal szemben Pușcariu ismét kidomborította a szerinte egyedül lehetséges nyelvi eszményt: a „szabad Románia” irodalmi stílusát s az ottani művelt osztály beszélt nyelvét. A latinizmusokkal és a germanizmusokkal — Maiorescu példáját követve — végleg leszámolni igyekezett, „viszont mélyen sajnálta, hogy Erdélynek nincs saját irodalma s

³² Különösen az ű-ezés tekinthető ilyennek, amelynek „nyomait az erdélyi oláhságban az ókiráltságbelivel szemben egészen a legújabb időkig megtaláljuk” (Treml L.: MNy. XXIX. 29). Bănăuțiu szövegéből idevág *spectabilul*, *Flaccuș* (i. h. 319), *inștitutul* (320) stb.

³³ S. Pușcariu: Luceafărul, 1903. 124.

hogy a közönségnek elmegy a kedve attól, amit nálunk irnak." Mindent összevéve tehát Pușcariu állásfoglalása is inkább „pium desiderium”-ok sorozata lett, mintsem egy kikristályosodott állapot leírása.

S amint csakhamar kiderült, Pușcariu is bizonyos illúziók áldozata volt, amennyiben nem minden román értett vele egyet abban, hogy a nyelvhelyességi eszmény feltétlenül a hegyeken túl keresendő. Éppen a „Luceafărul” hasábjain csakhamar megszólalt egy Münchenben tanuló román egyetemi hallgató, aki nyíltan bevallotta: „Nincsen egységes nyelvünk!” Ugyancsak ő — talán kissé Bălășescu és Cipariu régebbi elgondolásaira támaszkodva — azt hirdette, hogy minden nyelvjárásnak megvan a maga jogosultsága: a lángész bármelyikből megteremtheti a maga kifejezési eszközét.³⁴ Szerzőnk bizonyító anyaga azonban vitatható volt: amikor azt állította, hogy Slavici és Coșbuc nem vette figyelembe a „dâmbovițai nyelvet”, kissé eltért a történelmi igazságtól. Mert igaz ugyan, hogy Slavici és Coșbuc az erdélyi népnyelvre támaszkodtak és a neologizmusokat — népies tárggyal kapcsolatban — általában szigorúan kerülték, de tagadhatatlan az is, hogy nyelvhasználatukból kirekesztették mindazt, ami a romániaiak számára megértési nehézségeket okozhatott volna (ezért nincsenek náluk feltűnőbb mértékben csupán Erdélyben járatos nyelvjárási szavak!). Viszont igaza volt a cikkírónak abban, hogy a nyelv életének irányítására elsősorban az író és nem a nyelvész hivatott. Olyan igazság volt ez, amelynek értékét Pușcariunak kissé parlagi hangú válasza sem tudta elhomályosítani.³⁵ Ennél a polémiaánál fontosabb azonban, hogy éppen e korban tűnt fel Erdély második nagy költője, Goga, aki ifjúkori verseiben a nyelvkérdést gyakorlatilag megoldotta. A népnyelvből és a kissé archaikusan ható egyházi nyelvből olyan kifejező és hajlékony hangszert teremtett magának,

³⁴ U. T. Mihaiu: Luceafărul, 1903. 245—7.

³⁵ S. Pușcariu: Luceafărul, 1903. 270.

hogy költőiségének a francia ízlésen kifinomodott romániai bírálók sem tudtak ellentállni.

*

G o g a fellépésével az erdélyi nyelvharc sorsát körülbelül az első világháborúig kísértük. Ami azóta történt és történik, az külön tanulmányba kíváncsozik.

Annyit ezúttal is megállapíthatunk, hogy Erdély megszállásának első éveiben az erdélyi „művelt” román nyelv a románaitól még igen különböző volt: maga P u ș c a r i u mutatott rá arra a tényre, hogy pl. az 1920-ban Kolozsvárt tartott egyházkerületi zsinat határozatait, a sok latinos és németes kifejezés miatt, egy „regáti” román meg se értette volna.³⁶ Magunk is emlékezünk aradi középosztálybeli román öregurakra, akik a bukaresti lapok franciás stílusát még a 20-as évek vége felé is csak üggyel-bajjal értették, s ha valami hivatalos ügyet alaposan meg akartak tárgyalni, — magyarul beszéltek, mert a „regáti” hivatalos nyelv gallicizmusai között egyáltalában nem igazodtak el. Mindezen tények ellenére sem tagadható, hogy a Trianon után Erdélyre zúduló ókirálysági tömeg, elsősorban a hivatalnokok és katonák hada, az erdélyi román nyelv felsőbb rétegeiben nagy változást idézett elő. A kiegyenlítődés azóta is folytatódott, de távolról sem jutott el a kiegyensúlyozottság ama fokára, amellyel ma a magyar irodalmi nyelv dicsekedhetik. A románoknál nyelvük történetének különböző fázisai valósággal egymás mellett élnek, külön szókinccsel és sok esetben külön mondattani szerkezetekkel. Az ujságok hiranyaga, a hivatalos és tudományos élet nyelve ma Erdélyben éppen oly franciás, mint Bukarestben. Ez a legfiatalabb réteg, amelynek fejlődését és új kifejezésekkel való szüntelen gazdagodását a határokon inneni és túli románság állandó érintkezése biztosítja, ha másként nem, az éter hullámain keresztül. A második réteg, amely ma Erdélyben fontos szerepet játszik, az egyház nyelve, helyesebben a két román egy-

³⁶ S. Pușcariu, *Limba română*. I, 414—5.

ház nyelve. Olvassuk el egy-egy püspök beszédét vagy pásztorlevelét: gallicizmusok alig akadnak benne, inkább a népnyelvet ötvözik az egyházi nyelv hagyományai ünnepléssé és néhol régiessé. A görög-katolikusok nyelvezete valamivel latinosabb, mint az ortodoxoké, de a Cipariu-féle latinizmusoknak a mai írott nyelvben már nyoma sincs. Ehhez az egyházi nyelvhez közel áll a költészet nyelve: ebből általában hiányzik szinte mindenféle neologizmus,³⁷ viszont archaikus kifejezések nem fordulnak elő benne oly gyakran, mint az egyházi nyelvben. Mindez azonban csak „superstratum”, vékony felső réteg, amely alatt ott él, a maga belső törvényei szerint, a román népnyelv. Ha a román nyelvújításnak s az egész, gyökértelen és talajtalan latinos iránynak meddőségéről igazán meg akarunk győződni, a népnyelvhez kell fordulnunk. Ez bölcsőbb, hagyománytisztelőbb, mint a felső réteg, amelynek hordozói politikai divatok változó szelében állanak. A román népnyelv viszont lassan, alig-alig változik: még a katonáskodás hatása is hamar lepereg róla. Hiába küzdöttek egy félszázad hiányos történeti érzékkel megáldott filológusai a magyar hatás ellen: az erdélyi román népnyelvben ma is jóformán ugyanazok a magyar elemek élnek, mint a XVI. század protestáns nyomtatványainak vagy Klein—Sinkai—Major hármasságának korában. Ezt a népnyelvet „barbár” szavaitól 22 év román uralma sem tudta „megtisztítani”. A magyar nyelvi hatás, mint a magyar művelődés megtermékenyítő befolyásának fényes bizonyítéka, Erdély román népnyelvében töretlenül él, s ha akadnak itt latinizmusok, azok sohasem Pumnul vagy Cipariu naiv szóalkotásai,

³⁷ A legtöbb mai franciás vagy latinos szó ugyanis a román szókészletben idegen, gyökértelen elem, amelyhez semmi költői hangulat nem fűződik. Vö. D. Caracostea, *Expresivitatea limbii rom.* 313 kk. (Neologism și expresivitate). Jellemző, hogy pl. Blaga, a kiváló erdélyi költő egyik legutolsó versében az „orrszarvú” nevéül szívesebben használja a régiesen ható szláv *inorog* szót, mint a modern, de költőietlen *unicorn* kifejezést (Indemn de poveste Revista Fundațiilor Regale. 1942 november, 299).

hanem a XVIII. századból itt maradt, magyaros ejtésű latin szavak: *contrătuș*, *tituluș*, *pășuș*, *notarăș*,³⁸ sőt még a román „prefektus” neve is egyes vidékeken a magyarból kölcsönzött *prefătuș*. Az a nép tehát, amely megőrizte a *Cluj* elnevezésben Kolozsvár középkori magyar nevét s amely a Köröst ma is árpádkori magyar néven *Criș*-nek nevezi, a magyar művelődést az élet egyetlen vonalán sem tudta oly gyorsan megtagadni, ahogyan azt a Kárpáton túlról irányított propaganda szerette volna. Határozottan meg vagyunk arról is győződve, hogy Erdély mesterségesen kiterébélyesedett latinos iránya végeredményben azért bukott el, mert nem számolt a népnyelv mindennél erősebb és mindent túlélő, kiirthatatlan erőivel. Egyben pedig a román népnyelv magyar és magyaros színezetű latin elemei arra tanítanak, hogy a román lélek nem tud és nem is akar megszabadulni a fejlettebb magyar életformák vonzásától, amely érvényesült a múltban, s hisszük, érvényesülni fog a jövőben is.

³⁸ Adatok Tremlnél, MNy. XXIX. 31 kk., vö. Tamás L., A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. Kolozsvár, 1942, 28—9. A *tituluș* alak ma is él még pl. Biharban és Szilágyban (Dancse Julianna és Molnár Zoe szóbeli közlése). Egyéb adatokat Klein szótárának gondozásomban megjelenő kiadásában idézek.

SZÓMUTATÓ

I. Román szavak.

abominabil 76—7	anadiplosis 61
absencie (arum.) 54	antâniul 77
-ăciune 62, 69, 73—4	antecetate 78
adevăr 8	apriat 61
adevărătate 8	aprobație 46
adevărătură 8	Ardeal 63
adevericiune 8	ardore 43
adistațiune 23	aritmetikusch 61
administraciune (arum.) 54	armată 55
admite, -re 42, 43	articuluș 23
adres 61	ashpectu (arum.) 54
adscribe 52	atestație 23, 46
adverbiu 33	attasiamentu 80
adverbium(ul) 34	-ație 62
advocat 61	-avaer 74
aflabil 77	avangardă 80
aietive 74	averi sufletești 30
ajetiv 52	
alb 77	banatu (bănat) 79
aldui 63	bgoiavleniia Domnului 22
alduială 16	bikBisch 61
alege 78	bintătluială (bintut-) 22
alian 16	birău 63
almariu 61	biťschului 61
-ălui 23, 28, 46	bucura, a se - 72
amabilu 74	bulgui 61
amăgeu 12	bunăcredere 49
amăgi 12	bunănorocire 49
amaveru 74	bunăpoliție 49
amisie 43	bunum(-uri) 51, 69
amitere 43	bununăravu 29
amoreza 61	burgermaister 49
amploiat 77, 84	
anachefalosis 61	cabalista 62

- cabinet 62
- cacao 62
- cadavru 62
- cadet 62
- caligrafie 30
- campana 79
- canapeu 62
- cancelarie 54
- capitulum 51
- caractru 80
- carbunculuş 16
- castelum(ul) 69
- catedră 62
- catena 81
- cathedrale 81
- cauză 54
- cazanie 54
- ceas 68
- cedru 81
- cercustare 77
- cetu 81
- chedru 81
- chiama 88
- chiaretate 77
- chilin 31
- chit 81
- cholericu 81
- ciune 78
- cinovnic 84
- cinste 29
- civilisatiune 80
- clopot 79
- Cluj 96
- coleg(h)ium(-uri) 31, 51, 66
- coleghiu (v. -giu) 66
- colună 55
- comăndăului 62
- comēnda 62
- com(m)isie 23, 43
- commitere 43
- commun 48
- componăului 61
- compusăciune 74
- condicione (arum.) 54
- condignacione (arum.) 54
- condiție 23, 46, 62
- confortabil 77
- conformului 22
- conprinde 52
- contentacie (arum.) 54
- contingente 43
- contrătuş 96
- convenciune 45
- convenție 62
- conversație 45, 62
- convicțiune 80
- copârşeu 63
- copulativ 52
- corață 55
- corciu 81
- corespondăului 46
- criş 96
- cujugare 52
- cujugție 52
- cunsemnaeciune 74
- coprinde(re) 30, 52
- curios 55
- curiozitate 55
- cuvaent de fealjurime 30
- cuvēni 49
- cuvintelnic 66
- cuvios 49
- debui 78
- dechiara 77, 79
- declara 77
- declarație 53
- dechinăciune 74
- decretum(-uri) 22
- demăndăciune 69
- dedus 52
- demitere 43
- de prima 21
- deranjamentu 80
- deregătoriu 84
- dereptate 8, di- 29
- dereptie 8
- derivăciune 74
- deschilini 31
- desclini 64

descrie 52
 destimpt 73
 dezerter 49
 dezvoltăciune 74
 dicșioner 66
 diețeziș 51
 diferencie (arum.) 54
 dimisie 43
 dimitere 43
 dintăiu 21
 diorthositor 19
 dishputacie (arum.) 54
 disiunctiv 52
 dissidemonie 61
 dominium(ul) 51
 dreapta scrisoare 34
 ducere de mână 24
 duch(-uri) 27
 Dumnezeu 28

ecou, ecu 55
 ediciune 78
 emisariu 43
 emisie 43
 emîtere 43
 ênvitêlui 61
 emulaciune 78
 escu (a fi) 53
 experiență 55
 esopera 88
 espresiune 77
 espusetiune 79, 84
 esulat 79
 eventualminte 79
 evident(-e) 43
 execuție 61
 expoziție , -iune 84

falace 79
 fântână credibilă, din - 87
 fărdezeu 28
 favoraveru 79
 ferm 80
 fierbinte 43
 folos 16

formarisi 30
 formos, frumos 78
 frumoasa scrisoare 30
 fuglu 15
 fundălui 51
 fundație 46
 funduș(-uri) 51

gangrena 15
 gente 81
 ghen 51
 ghenealoghie 29
 ghenearaliș 51
 ghente
 gheștălui(re) 23, 46
 ghiliș 22
 ghintă 69, 81
 glasnic 35
 grație 46

hasnă 16
 heledui 62

iluminazie 61
 impiegat 77
 incidente 79
 indifereinte 80
 informațion 22
 inriurintia 80
 inscrie 52
 instanție 46
 interjeță 52
 iscusire 69
 isolă 55
 -iție 62
 izgoni 69
 iurisdecție 22
 -ivaer 74

imprejurare 77
 impreună-lucrare 48
 inclinat 48
 incomodație 46
 inprotiva 16
 însămnăciune 74

întâiu 21, 77
 întrebuincios 49
 intruducălui 23

 jumătate 79

 lapte 73
 lectură 73
 legere, part. lessu 78
 lăpturariu 73, 81
 leşui 62
 liber 55
 libertate 55
 ligătimălui 23
 limbist 79
 liusoretate 77
 luam (luvam) 53

 maestros 55
 malavecernie 22
 mântuitor 11
 materiale 79
 measer 21, 75
 meserătate 21, 77
 meserere 21
 miazănoapte 79
 miazăzi 72
 minte 79
 misie 43
 mitere 42
 monumentale 79
 morbitate 79
 multoratec 34, 51
 mur ,fal' 55
 musică de pisici 84
 mutarnic 34

 naciune 78
 nație
 navarcu 55
 neam 69
 neglasnic 35
 neapaeravaer 74
 necontestaver 88
 nelegibil 79

neperivaer 74
 netemere 12
 normaliş 23
 notareş 21, 51, 96
 novelle (többessz.) 42
 novine (többessz.) 42
 nundine (többessz.) 29

oară ,óra' 68
 obligălui 23
 obligație 45
 ocă 22
 ocazie 55
 ocupație 45
 oficial 84
 ojet 52
 opidu 78
 oraş 78
 organ corporal 81
 orthografie 29
 -on, -os 66

pădure 27
 papiştăsesc 22
 parintijiş 21
 particular(e) 43
 parțial(e) 43
 parțialiş săbor 22
 patriotismos 66
 patriotismu 66
 patronoş 21
 pascviluş (-uri) 51
 păşuş 96
 peculiaria 77
 pedestru 21
 percepçiune 45
 perfept 74
 peristas(-uri) 53
 poez 62
 poftă 69
 polatae de praenzit 30
 poli medionoptieni 79
 pomorie 49
 popor 55

port 55
 porție 46
 predică 54
 prefătuș 96
 prefectuș 51
 prepoziță 52
 prepuzăciune 74
 pretendălui 23
 pretende(-tinde) 66
 pretenderisi 66
 pricină 54
 privileghiu 21, 22, 66
 privileghiu (v.-giu) 66
 primă(-a) 21
 producciune 45
 produptu 79
 promite 7
 proscie 52
 protecștului 23
 proteștelui 22
 proshpectu 54
 publicălui 22
 publicum(ul) 51

răcomendui 30
 recomanda 66
 recomandarisi 66
 recomandălui (-ândălui) 22, 66
 reghe 'vidék' 61
 reghiuș 23
 remite 7
 rescrie 52
 residenție 61
 restabili 79
 restaveri 79
 respect 23
 rugăciune 45

săbor 22
 sălbatec 27
 sănt 28
 sănt (a fi) 53
 sat 78
 scopos 30
 scopure (többessz.) 55

scrisoare dreaptă 27
 secerat 72
 seciu 78
 seclu, secol, -ul 77, 80
 selbă 27, 73
 sfânt 27
 sfânta zvezdă 22
 sicritariu 23
 silabă 34
 simplitate (v.-ițitate) 61
 singuratec 34, 51
 slog 34
 slova glasnică 34
 slova neglasnica 34
 soare 52
 sobor 22
 societate 29
 soedinenie 22
 soție 29
 soțietate 29, -de lessu 78
 spiriti (többessz.) 27
 splendore 43
 spresiune 77
 stabil 52
 starnic 34
 statuș 51, 52
 stat 52
 stavăr 74
 stavil, -itate 52
 subdat 48
 subscrie 52
 sujet 52
 suptpus 48
 suspiție 49
 synagoga 23
 șacrament 21
 șerb 55
 șarmant (arum.) 54

tărguri (mari (többessz.) 29
 temere 12
 testelui 69
 timp 68
 tipări 74
 tipăriciune 74

titulus 96
 traducciune 45
 tranjamentum(-uri) 31
 transmite 7
 transcrie 52
 triumf 79
 tumultuş 51
 ٲeh 23
 ٲinere ,állam' 49
 ٲircumstanٲie 59

uita 72
 uniciune 21

urbe 78
 -uş, -um 23, 28, 46, 62, 66
 -ver(u) 74
 verbum(-ul) 34
 vezaٲie 45
 vizitálui 51
 vorbă 64, — aen szusz luátac 30,
 — de pritsine 30
 vreme 88
 vrut (arum.) 54

zeu 28
 zirkulusch 61

II. Egyéb szavak.

1. Francia

admettre 42
 employé 77
 mettre 42
 meze (ófr.) 21
 promettre 7, 42
 remettre 7, 42
 tranchement 31
 transmettre 7
 visage 45

2. Latin

admittere 43
 aequitas 8
 albus 77
 allaudo 63
 amissio 43
 amittere 43
 aperte 55
 -atio 45
 attestatio 23
 -bilis 76, 77
 columna 55
 commissio 43
 committere 43
 cooperio 63
 convenire 49
 crucius 81

demittere 43
 desclino 64
 dimittere 43
 emissarius 43
 emissio 43
 emittere 43
 fervens 43
 gestare 23
 habeo 71
 habuero 71
 intueri 72
 levamus 53
 levabamus 53
 mittere 42
 oblitare 72
 partialis 22
 primus 21
 regio 61
 rogatio 45
 silvaticus 27
 stabilis 74
 tranchamentum 31
 verbum 64
 veritas 8
 vir 63

3. Magyar

ebédlő-palota 30
 feltett vagy ok-vető beszéd 30

fogoly 15
 gystál 23
 istenség 15
 istentelen 28
 izetlen 15
 koporsó 63
 korcs 81
 külön 31
 megkülönböztet 31
 minémüségi szó 30
 parentézsis 21
 város 78

4. Német

Anleitung 24
 bedingte Rede 30
 glaubwürdige Quelle 84
 Information 22
 Katzenmusik 84
 Leiborgan 84
 Rechtsschaffenheit 29
 Speisesaal 30

5. Olasz

attestazione 23
 bianco 77
 colonna 55
 dimandare 69

domandare 69
 meser (ólombárd) 21
 prima 21
 promettere 7
 rimettere 7
 trasmettere 7
 viso 45

6. Szláv

-acija (szbh.) 45
 czyn (lengy.) 42
 deržava (szbh.) 49
 komesija, -isija (szbh.) 45
 kompensacija (szbh.) 45
 komplikacija (szbh.) 45
 koncesija 45
 naczynie (lengy.) 43
 novine (szbh.) 42
 początek (lengy.) 43
 poczynam (lengy.) 43
 predika (szbh.) 54
 przyczyna (lengy.) 43
 przyczynam (lengy.) 43
 przyczynek (lengy.) 43
 uczynkowy (lengy.) 42

7. Újgörög

διοφύλακ 19
 τρυφάκιον 74

TARTALOM

I. A kérdés kutatásának mai állása	3
II. Mikor indult meg a román nyelvújítás?	7
III. A XVIII. század nyelvállapota és az első nyelvtanok	18
IV. A román nyelvújítás első elméletírója	36
V. A „Lexicon Budense” kora	47
VI. A második nemzedék	65
VII. Az erdélyi nyelvújítás hanyatlása	82
Szómutató	95

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTALY KÖREBŐL

A XXV. kötet tartalma:

1. *Förster Aurél*: Az aristofelesi ú. n. Parva Naturalia szerkezete és keletkezése.
2. *Petrovics Elek*: Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. század első felében.
3. *Zsirai Miklós*: Az obi-ugor igekötők.
4. *Melich János*: Latinbetűs helyesírásunk eredete.
5. *Moravcsik Gyula*: A Magyar Szent Korona görög feliratai.
6. *Alszeghy Zsolt*: A XVII. század magyar lírai költészete.
7. *Szidarovszky János*: Újabb elméletek az indogermán ínyhangokról.
8. *Brisits Frigyes*: Vörösmarty Mihály és az Akadémia.
9. *Csekey Ferenc*: Liszt Ferenc származása és hazafisága.
10. *Mészöly Gedeon*: Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje.
11. *Gyomlay Gyula*: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős verssoraiban.
12. *Förster Aurél*: A filológia fogalma.

*

A XXVI. kötetből megjelent:

1. *Zlinszky Aladár*: Petőfi és a zseni-elmélet.
2. *Laziczius Gyula*: Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések.
3. *Ivánka Endre*: Szent Gellért görög műveltségének problémája.
4. *Gáldi László*: Az erdélyi román nyelvújítás.